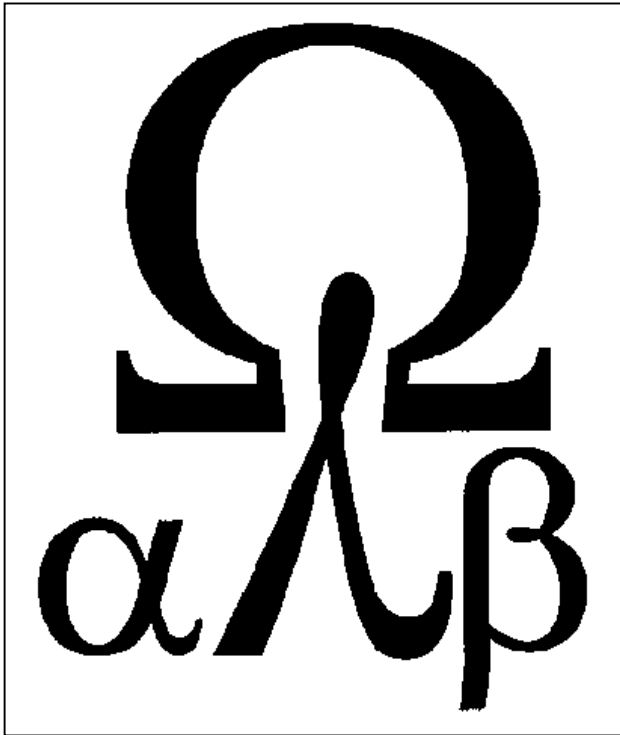

jrg. 6/ nr. 6
december 1999

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.**

**DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR
EMOTIONEEL-MYSTIEKE DIMENSIE.**

**participanten (1999) in
'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':**

Nike Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
Cees Boelhouwer (proces technoloog)
Arend Boessenkool (geodeet)
Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
Paula Copray (franciscanessen Nijmegen)
Aad Fokker (Nederl. Protestantenvbond -NPB - Woodbrookers)
Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op ABN-AMRO-bank
rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo, Nederland

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van ir. Hans Richter. De lambda symboliseert hierin de opstijgende lijn die de alfa's en bèta's kunnen volgen naar de poort van omega. Gamma kijkt vaak op een andere wijze dan gebruikelijk tegen de dingen aan. Keer je lambda om, dan zie je Gamma. (*red.*)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Benedict Broere	AOS Concreet-II: Questio	p. 04-16
Gerrit Huizer	Engagement, emancipatie en sociale wetenschappen in een mondiaal perspectief - I	p. 17-26
Lindy Deurvorst	Edy Korthals Altes: 'Heart and Soul for Europe' - Persoonlijke kanttekeningen in aansluiting op Aad Fokkers recensie in <i>GAMMA</i> 6/4: "Een hedendaags profet verkondigt: 'Awake or Perish?'"	p. 27-30
Gerrit Achterberg	Ichthyologie (gedicht)	p. 31
Nico Scheepmaker	Groot onderhoud (gedicht)	p. 31
Drs. P.	Opknapbeurt (gedicht)	p. 32
Ton Borsboom	Stof tot nadenken	p. 33-37
Wim van Eyden	Is er tussen de wereldculturen een nieuwe gespreksvorm noodzakelijk en mogelijk?	p. 38-49
Ko Kleisen	God als Persoon, religieus gezien	p. 50-57
Korthals Altes	Ontwapening en veiligheid - Een visie op de rol van de WCRP - Rede, uitgesproken op het 7e Wereldcongres van World Conference on Religion and Peace (WCRP) van 25-29 nov. '99 te Amman, door 'honorary president'	p. 58-62
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 63-64

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Hoe kijken we na Kuitert aan tegen het kerstfeest? Is God mens geworden te Bethlehem? Volgens theoloog Kuitert niet. Natuurlijk wel, zegt Teilhard. Maar... hij zegt het als fysicus, gelovig evolutiebioloog. Tweeduizend jaar christendom begonnen met de inspiratie door Jezus. Vanaf zijn optreden werd het *bewustzijn* wakker in de mensheid, dat God er is voor *alle* mensen. Niet alleen voor het joodse volk. Dat zegt ook Kuitert. Jezus was een *eye-opener*, een openbaring. Wat de mensen zich bewust werden, schreven zij neer. Een deel ervan werd onze officiële Bijbel. Ze waren zich ook van veel zaken niet bewust: het boek staat vol tegenstrijdigheden. Je moet erdoorheen kijken, zegt Kuitert. Het gaat om de geest erachter. Geloven is een zoekproject. Teilhard zegt hetzelfde in termen van evolutie. Hij spreekt van een tasten en zoeken naar meer bewustzijn van elkaar. De mens is in wording (antropogenese). Met het bewustzijn van zijn goddelijke scheppingsopdracht groeit Christus. Teilhard noemt dat de christogenese, de evolutie van de mensheid naar de vervulling in het punt omega.

Het is een lang proces, die evolutie. We staan eigenlijk nog maar aan het begin. Bij *GAMMA*, nog lang niet bij omega. We krijgen nog maar net enig idee van de stadia die vóór het verschijnen van de mens liggen. Zo bestuderen ethologen het gedrag van dieren, om meer over hen en onszelf te weten te komen. In dierentuinen doet 'de gewone man' hetzelfde. De techniek maakt het echter mogelijk, dat de mens zich nu ook steeds meer van de primitieve facetten in zijn *eigen* gedrag bewust wordt. Via het kijkkastje-TV wordt hij geconfronteerd met zijn gewelddadigheid in oorlog en spelvorm. De commercie weet met het voyeurisme van *Big Brother* handig in te spelen op onze drang naar zelfkennis. Eens zal het verzadigingspunt van dit soort 'amusement' bereikt worden. Walgend van zichzelf zal de mens steeds massaler naar geestrijker invulling van zijn tijd zoeken. Op dat omslagpunt zal het besef algemeen zijn, dat materiële gerichtheid tot verveling lijdt en dat ontplooiing van geestelijke capaciteiten eindeloos blijft boeien. Er zal een tijd komen, dat de mens het spannend gaat vinden om de ander in zijn unieke zijn te ontdekken en te bevorderen. Die tijd zal gekenmerkt worden door gemeenschapszin. De huidige ontwikkeling van de communicatietechnologie baart velen gezien de uitwassen zorgen. Het is alsof iedereen gefocust is op individueel genot, op de jacht naar eigen bezit, macht. Geen middel lijkt te worden geschuwd om ons door het geweld van de reclame en informatie af te houden van bezinning op de wezenlijke opdracht van onszelf als mens. Met vele anderen ondersteunen wij de tegenkrachten. Wilt u dat die groeien? Wij hopen het. Ook het volgend jaar sturen we u dan weer ons blad. Het is niet *glossy*, flitsend, sensationeel of makkelijk. Het poogt het mooiste te zijn wat wij u voor 2000 en de toekomst kunnen wensen: INHOUD.

AOS CONCREET II: QUAESTIO

Benedict Broere

"Eenieder leeft in een andere wereld, en deze valt verschillend uit, al naar gelang de verscheidenheid van het brein. In overeenstemming hiermee is de wereld arm, flauw en vlak of rijk, interessant en betekenisvol. Zelfs de verscheidenheid die lot, omstandigheden en omgeving in de wereld van eenieder voortbrengen, is van minder betekenis dan de verscheidenheid van het brein. Bovendien is de laatste door de hand van het toeval te veranderen, terwijl de eerste door de natuur onherroepelijk is vastgelegd."
Arthur Schopenhauer¹

"Tegenwoordig hebben sommigen van ons geleerd het woord 'evolutie' anders te gebruiken, omdat we denken dat de evolutie - de evolutie van het heelal en met name de evolutie van het leven op aarde - nieuwe dingen heeft voortgebracht; èchte nieuwheid... Het verhaal van de evolutie suggereert dat het heelal er nooit mee is opgehouden creatief of 'inventief' te zijn."
Karl Popper²

Is *religiositeit* een eigenschap van het menselijk brein, dat bij de een 'actiever' is dan bij de ander, iets waar de een meer 'talent' voor heeft dan de ander, net zoals aanleg voor bijvoorbeeld wiskunde ook niet gelijkelijk over iedereen verdeeld is? Is religiositeit verhoudingsgewijs meer aanwezig in premoderne en/of niet-westerse culturen, en zijn atheïsme en materialisme kenmerkend voor vooral bepaalde subculturen (wetenschappers, sceptici, vrijdenkers) in de N.W.-Europese en Europeesorigine cultuur? Zal het concept van een religieuze synthese in het menselijk brein en bewustzijn eeuwig door atheïsten ontkend en geridiculiseerd worden of zal het hen leiden tot het inzicht dat hun atheïsme een nogal eenzijdige expressie is van het menselijk bewustzijn? Dit zijn enkele van de vragen die een rol spelen in deze artikelenreeks AOS CONCREET.

Het is mijn bedoeling hierbij toe te werken naar een reeks van onderzoekende teksten, waarin ik probeer het principe AOS meer duidelijk te maken, meer concreet. Passend lijkt het mij bij deze artikelen om een persoon te introduceren die mij vragen stelt, die ik dan zo goed en zo kwaad als dat gaat tracht te beantwoorden. Deze persoon heb ik genoemd *Quaestio*, wat Latijn is voor 'onderzoek', in de verdere tekst weer te geven met een simpel Q. Q heeft een nieuwsgierig karakter, stelt honderden vragen, maar weet datgene wat hij hoort wel goed samen te vatten. Verder heeft hij al mijn artikelen gelezen en heeft daarmee een bepaalde voorkennis. Ook stel ik mij voor dat het iemand is die kritisch is of kan zijn, maar die niet onwelwillend staat tegenover

¹ Uit het artikel *Het leven is er niet om van te genieten*, Filosofie Magazine 99-9, een selectie uit het in november verschenen boek *De kunst om gelukkig te zijn*, door Arthur Schopenhauer. (Bezorgd en ingeleid door Franco Volpi. Vertaald, met nawoord van Cyril Lansink, Sun Nijmegen).

² Karl Popper en John Eccles, *The Self and its Brain*, Springer International, Berlijn, 1977, p. 14. Citaat overgenomen uit: Paul Davies, *Blauwdruk van de kosmos. Het scheppend verhaal van de natuur bij de ordening van het heelal*, Contact, Amsterdam, 1991, p. 158.

mijn verhaal, zoals bijvoorbeeld een atheïst dat uiteraard wèl zal doen. Gegeven het inzicht, zoals omschreven in de vorige artikelen, dat de aard van iemands wereldbeeld, bijvoorbeeld religieus of materialistisch, in belangrijke mate psychologisch bepaald is, heb ik *Quaestio* bedacht als iemand met het soort bewustzijn dat receptief is voor wat ik beweert.

Aldus zullen wij nu met enig ceremonieel deze persoon tot bestaan brengen. Waarbij het mij dan toepasselijk lijkt te roepen: tatatataa!

Quaestio: Waar ben ik? Wat is dit? Wat doe ik hier? (Uiteraard begint Q zijn bestaan met het stellen van vragen)

Benedict: Q, je zit nu in mijn wereld, de wereld van mijn teksten. Jouw opdracht is het mij vragen te stellen over wat ik zoal beweert. En je moet proberen mij duidelijker te laten zijn. Het gaat er vooral om dat dat AOS meer duidelijk wordt in concrete situaties. Probeer mij te dwingen dit AOS tot leven te brengen in het concrete. Hoe het uitwerkt in deze wereld, en in het concrete mensenleven.

Q: Waarom?

B: Nou, ikke... Er is daar een lezer, die wil ik iets vertellen. Ik wil ook zelf beter snappen wat er gaande is. Het gaat om die werkelijkheid, dat wij mensen daarin zitten, en dat wij daar met een bepaalde opzet in zitten, en dat wij dat begrijpen, dat dat in feite ons bestaan uitmaakt, dat wij doen wat ook de werkelijkheid doet, en van ons verlangt te doen, en ons in zekere zin ook dwingt te doen.

Q: Het gaat om dat AOS nietwaar? Dat is jouw grote 'ding'. Ik heb je artikelen gelezen. Het gaat daarin steeds over dit AOS. Maar... stel ik ben een mens, leg dat nog eens uit, wat moet ik dan met dat AOS, wat kan dat voor mij betekenen?

B: AOS levert een manier van kijken naar de werkelijkheid die ook gaat over het kijken naar de werkelijkheid. AOS is een wereldbeeld waarin de studie van andere wereldbeelden is opgenomen. En AOS geeft aanleiding tot een wereldbeeld waarin de wereld is als een kunstenaar en kunstwerk in wording. En waarin de hele wereld één grote variatie is op dit AOS. Dat het een creatief organisme is...

Q: Stop! Wat zeg je nu eigenlijk? Besta ik in een soort van kunst die tegelijk ook de kunstenaar is en die ook in ontwikkeling is?

B: Ja, en die kunst wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd, dat de een zegt 'de wereld is doelloze evolutie' en de ander 'de wereld is God'. Maar beide interpretaties zijn variaties op de werkzaamheid van AOS in het menselijk bewustzijn, zodat je als je een middenpositie inneemt uitkomt bij de interpretatie dat de wereld het geheel is van een kunstenaar en kunstwerk in wording.

Q: Maar waarom zou je een middenpositie innemen? Waarom is de wereld niet gewoon een evolutie of God?

B: Wel, die middenpositie is een synthese van twee standpunten, globaal omschreven als wetenschap en religie. Ik wil ze allebei recht doen, omdat ik denk dat als je een van beide laat domineren, dat je dan de werkelijkheid tekort doet. Kijk, het menselijk bewustzijn staat in wisselwerking met de wereld, en in die wisselwerking ontstaan er, mede bepaald door het in het bewustzijn werkzame AOS, wereldbeelden.

Als je nu van al die wereldbeelden alleen maar een bepaald soort wereldbeelden accepteert, bijvoorbeeld alleen maar de analysedominante wereldbeelden (o.a. rationalisme, materialisme, positivisme, sciëntisme) of alleen maar de synthesesdominante wereldbeelden (o.a. animisme, hindoesme, christendom), dan neem je de werkelijkheid niet serieus. Dan ontken je bepaalde zaken die het naar voren brengt, zaken waar iemand persoonlijk misschien niets mee heeft, zeker niet in termen van ervaring, maar die voor anderen wèl van belang zijn, wèl ervaren worden.

Q: Ja maar al het religieuze kan toch een vorm van hallucinatie zijn, een vorm van zelfbedrog? En wat is dan die synthese? Is het voor jou èn evolutie èn God?

B: Ja zoiets. Je hebt het over hallucinatie. Laat ik het anders zeggen: dat ik een middenpositie inneem heeft vooral ook te maken met dat principe AOS, dat je kan zeggen: ik zie in de natuur inclusief het menselijk bewustzijn overal twee tegengestelde maar complementaire processen samenwerken in het tot bestaan brengen van natuur en bewustzijn (synthese-analyse, integratie-differentiatie, convergentie-divergentie, schepping-vernietiging, negentropie-entropie, enz.). Deze beide processen lijken essentieel te zijn daarin, en ze lijken ook ten grondslag te liggen aan die twee tegengestelde wereldbeelden, wetenschap en religie. Wat het logisch maakt te veronderstellen dat wetenschap en religie twee elkaar complementerende wereldbeelden zijn, die tezamen een adequater beeld van de werkelijkheid geven dan elk van beide apart.

Q: Vanwege het feit dat die twee tegengestelde processen analytisch en synthetisch zijn, en wetenschap en religie een respectievelijk analytisch en synthetisch karakter hebben?

B: Ja, dat denk ik ja. In het hele wetenschappelijke domein kom je overal analytische momenten tegen. Bijvoorbeeld de subject-object-*splitsing*, die nauw samenhangt met een neiging tot objectiveren en materialiseren, wat maakt dat bijvoorbeeld een boom 'hout' wordt of een konijn een biochemische machine; ook het *ontledend* onderzoek, wat ons tot het besef gebracht heeft van atomen en moleculen, en sterren en melkwegstelsels, en bloedsomloop en zenuwstelsel, enz.; het *ontledend* kritisch-rationele denken, wat ons de *logica* heeft gebracht (wat is het algemene in hoe de dingen in elkaar zitten?), enz.; en algemeen de neiging te denken in *abstracties*, d.w.z. mentale grootheden die ver *verwijderd* zijn van de concrete alledaagse werkelijkheid.

Het analytische domineert dermate in de wetenschap, dat je deze manier van omgaan met de werkelijkheid analyse-dominant zou kunnen noemen. Waarbij opgemerkt moet worden dat er in de wetenschap natuurlijk ook belangrijke *synthetische* momenten zijn aan te wijzen, dat je ziet dat hoeveelheden losse informatie betreffende concrete verschijnselen geïntegreerd worden tot meer abstracte eenheden. Zie bijvoorbeeld Darwins evolutieeler, de wetten van Newton, het periodiek systeem der elementen van Mendelejev, enz. Omgekeerd is er in de religie sprake van een overheersen van het synthetische. Zodat je ziet dat mensen, afgezien van een veel grotere gerichtheid

op de *concrete* alledaagse werkelijkheid (van mensen, dieren, dingen), een *relatie* onderhouden met het goddelijke, dat zij in de mystiek ervaren dat alles *één* is, dat zij hun geloof belijden in een *gemeenschap* van gelovigen, dat zij zich hecht *verbonden* voelen met bepaalde als heilig of goddelijk geachte personen of voorwerpen van verering, dat zij hun relatie met het goddelijke uitdrukken in *symbolen en rituelen van verzoening en integratie* (bijvoorbeeld de mandala), enzovoort.³

Het is dus heel simpel: als in een bepaald bewustzijn en de expressie daarvan één van beide processen, analyse of synthese, overweegt, dan kun je zeggen dat deze manier van bewustzijn en expressie (voelen, denken, handelen, wereldinterpreteren, cultuurscheppen) analysedominant dan wel syntheses dominant is. Zo zijn er bijvoorbeeld kille, afstandelijke en rationele mensen te onderscheiden (analysedominant) tegenover warme, betrokken en emotionele mensen (syntheses dominant).⁴ En er zijn zelfstandig denkende en handelende, activistische en manipulerende mensen te onderscheiden (analysedominant)⁵, tegenover volgzame en gehoorzame, meer passieve en lijdzame mensen (syntheses dominant).

Meer algemeen gezien kun je tevens een onderscheid maken in *moderne cultuur* en *premoderne en/of niet-westerse cultuur*. Waarbij de moderne cultuur analysedominant is vanwege o.a. het individualisme en liberalisme (splitsing van de gemeenschap in relatief autonome personen), het materialisme (onvermogen tot godservaring, wereldreductie tot materie), het rationalisme (waarheid uit kritisch-analytisch redeneren, Descartes), het abstracte denken (mentale verwijdering van de concrete werkelijkheid), het activisme (individuele energie kan zich meer vrij ontplooiën), het objectivisme (leven reduceren tot 'dingen'), de massalere neiging tot manipuleren (in techniek, economie, het dagelijks leven), het concurrentiedenken (ieder voor zich, survival of the fittest), het uit het individualisme voortkomende egalitarisme (gelijkwaardigheid als principe), pluralisme (vele meningen, wereldbeelden) en relativisme

³ Mystiek: *Uit ervaring weten, dat alles op de een of andere wijze samenhangt, dat alles in oorsprong één is.* Bruno Borchert, *Mystiek. Het verschijnsel, de geschiedenis, de nieuwe uitdaging*, Gottmer, Haarlem, '89, p. 9.

⁴ Beide menstypen staan vaak in een afwijzende relatie tot elkaar, zoals naar vormen komt in een artikel over het *10th European Sceptics Congress*, waarin sceptici algemeen getypeerd worden als: afgaand op bewijs ("show me"), rationeel en alles betwijfelend ("we weten niets"), wetenschap is een verzameling waarschijnlijkheden), koud en afstandelijk (tegenover pseudo-wetenschappers die graag warm en ontvankelijk willen overkomen), en merendeels atheïst en vrijdenker (tegenover mensen die wel in God geloven, maar ook wel waarde hechten aan astrologie, Feng Shui, telekinese, charismatische leiders, religieuze en/of politieke bewegingen, enz.) - Stephen Jay Gould: "Scepticisme is het instrument van de rede tegen het georganiseerde irrationalisme." *Groene Amsterdam mer* 6 oktober 1999, het essay *Sceptici aller landen...* van Ted de Hoog.

⁵ Dit karakter wordt heel goed getekend in bijvoorbeeld Amerikaanse western- en politiefilms. Het is meestal de boef, de 'bad gay', die volkomen harteloos, meedogenloos, objectiverend en manipulerend te werk gaat (extreem analysedominant). Terwijl de held, de 'hero', minstens zo hard kan zijn, maar toch ook over een *hart* lijkt te beschikken (empathie, synthese). Wat hem aan de juiste kant van goed en kwaad houdt.

(iedereen heeft gelijk, niets is zeker), het secularisme en nihilisme (God is dood, wereld is zinloos, doelloos), enz.

De premoderne en/of niet-westerse cultuur daarentegen is synthesesedominant vanwege het sterke collectivisme, de grotere religiositeit, de grotere emotionaleiteit, de gerichtheid op samenwerking, eenheid, harmonie, het hartstochtelijk aanhangen en belijden van één collectieve Waarheid, de grotere gerichtheid op mensen en het concrete alledaagse, het zich invoegen in sociale hiërarchieën, de individuele passiviteit en collectieve activiteit, de gerichtheid op de traditie, de principiële ongelijkheid van mensen, de traagheid, enz.

Q: Waarmee het duidelijk is dat de aard van culturen en wereldbeelden afhankelijk is van de aard van het bewustzijn dat die culturen en wereldbeelden schept.

B: Ja, er is daar een causale relatie, het bewustzijn als bron inderdaad. Waarbij opgemerkt moet worden dat er in feite sprake is van een intensieve *wisselwerking* tussen bewustzijn en cultuur. Bewustzijn genereert cultuur, maar cultuur beïnvloedt bewustzijn uiteraard. Echter, naarmate dat bewustzijn verandert, veranderen ook cultuur en wereldbeeld of komen er als het ware andere aspecten van de wereld binnen het bewustzijn; synthesesedominant: samenhang, samenwerking, God, enz.; analysedominant: fragmentatie, concurrentie, materie, enz.

Q: Dus wanneer je het hebt over wetenschap en religie als elkaar complementerende wereldbeelden of groepen van wereldbeelden, dan bedoel je eigenlijk te zeggen dat het algemene mentale daarin elkaar kan aanvullen in de vorming van een nieuw en derde wereldbeeld?

B: Die mogelijkheid is er, ja. 'Religie' kan bijvoorbeeld betekenen dat God de wereld in zes dagen geschapen heeft. Terwijl 'wetenschap' nogal eens geassocieerd wordt met de opvatting dat de wereld het resultaat is van een reeks toevalligheden, en dat zij ten diepste zinloos en doelloos is.

Kijk, dat AOS-denken schuift dit soort opvattingen niet als een syncretisme in elkaar, maar het zegt: dit is de vorm van bewustzijn die religie oplevert en dat is de vorm van bewustzijn die wetenschap genereert, en als je beide vormen van bewustzijn en ideeën integreert, dan levert dat iets nieuws op, iets creatiefs, een wereld die creatief is.

Q: Er lijkt een historische dialectiek in te schuilen.

B: Dat blijkt als je naar de geschiedenis kijkt. Eerst was er eeuwenlang en praktisch wereldwijd de opvatting van een laten we zeggen 'Creativiteit' die ooit, lang geleden, de wereld geschapen heeft; vervolgens constateert men uiteindelijk in de zo materialistische 19e en 20e eeuw in Europa dat die 'Creativiteit' dood is en dat de wereld het resultaat is van puur toeval en zinloos en doelloos is; terwijl tegenwoordig onmiskenbaar de opvatting opkomt van een wereld die creatief is. Waarbij het dan lijkt alsof die laatste opvatting het resultaat is van een dialectische beweging in het

bewustzijn, in die zin dat het als het ware de voorafgaande vormen van bewustzijn in zich opneemt en op een hoger niveau in zich verenigt.

Q: Een soort van historisch een-twee-drie'tje?

B: Het is wat simpel gezegd, maar ja, zo zou je het kunnen zien, ja. Het is een schematische reductie van een - historisch gezien - enorm complex en grillig verloopend proces, dat begonnen is bij de vorming van de eerste animistische wereldbeelden in de prehistorie, zich vervolgens gedifferentieerd heeft naar een reeks van grote religieuze en filosofische denk- en ervaringswerelden in een aantal cultuurcentra en dat nu in een mentale worsteling met het zo dominante materialisme van de moderne tijd probeert tot een derde weg te komen, de weg van een herontdekte maar vernieuwde Creativiteit.

In dat proces zie je constant dat bewustzijn veranderen. Vanuit het synthesesedominant en animistisch bewustzijn van de jager-verzamelaar ontwikkelt zich, naarmate de samenlevingen complexer worden, steeds meer analytisch bewustzijn, leidend tot het 19e- en 20e-eeuws, materialistisch en mechanistisch wereldbeeld, terwijl er *tegenwoordig* iets gloort van een zich herkennen als creatief proces in het grotere Creatieve Proces van de werkelijkheid.

Q: Het wereldbeeld verandert, het zelfbeeld verandert, de ideeën veranderen, het samenleven verandert, de 'zekerheden' veranderen, de verwachtingen veranderen, alles verandert. Het mentale is als een landschap dat verandert naarmate de seizoenen veranderen. Nee, veel ingrijpender nog: naarmate de eeuwen verstrijken, de aeonen, dat bomen opkomen en verdwijnen, en dieren en planten, en bergen en meren en zeeën. Het mentale van de jager-verzamelaar is belangrijk anders dan dat van een hoge ambtenaar in het Romeinse Rijk, en het verschil is nog groter in vergelijking met bijvoorbeeld een yuppie in New York.

B: En wat je dus ziet in de wording van het menselijk bewustzijn - en dan heb ik het vooral over het traject dat geleid heeft tot het ontstaan van de westerse, individualistische en materialistische, van techniek en manipulatie doordrongen cultuur - dat is dat in de psyche, in het sociale leven, in het mens- en wereldbeeld, er een *grote verschuiving* plaatsvindt van synthesesedominantie naar analysedominantie. Ergens in deze grote *shift* in de psyche, in dit *proces van civilisatie*, zie je de, zoals Norbert Elias dit noemt, *homo clausus* verschijnen, de mens die mentaal *afstand* neemt tot datgene wat hij waarneemt, en die verblijft 'in een kleine wereld op zichzelf, die in laatste instantie geheel losstaat van de wereld buiten hem'.⁶ Het is de mens met een analysedominant bewustzijn, een bewustzijn dat 'ik' zegt en dat de wereld onderzoekt en uiteenhaalt in z'n samenstellende onderdelen. Terwijl het in een extreme vorm, met een grote dominantie van de analytische functies, een grote mate

⁶ Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, Het Spectrum, Utrecht, 1995, p. 378 e.v.

van *vervreemding* ervaart ten opzichte van alles: mensen, dieren, huizen, natuur, in feite de wereld in het algemeen. Wat op zich weer leidt tot ernstige gevoelens van eenzaamheid, zinloosheid en depressie.

Q: Het is een mens die zich als het ware afsluit van de wereld. De sterke analytische processen in zijn brein en bewustzijn hakken één voor één alle bindingen door, tot er niets meer over is, of bijna niets. En dan hou je een wezen over met een minimale binding met de werkelijkheid. Zo'n mens heeft dan ook zijn religieuze binding met de werkelijkheid verloren, is 't niet?

B: Nou, je ziet in de eindfase van die grote beweging van synthese naar analyse het religieuze verschromen. God verdwijnt naar de achtergrond, de wereld wordt materie en machine. Het religieuze heeft steeds minder impact op alles. En de algemene psyche wordt meer en meer in beslag genomen door handel en techniek, maar ook door angstwekkende existentiële problemen.

Q: De wereld kantelt om, en ook de mentaliteit, de interesses, de manier van leven, het hele mensbeeld en wereldbeeld. Betekent dit dan ook dat bijvoorbeeld de modernistische notie van een onbetrokken, onafhankelijke en objectieve waarnemer eigenlijk niet bestaat?

B: Inderdaad, want de 'objectieve waarnemer' is onderdeel van het rijk gevarieerde complex van expressies van het analysedominante bewustzijn. En dit bewustzijn doet van alles met zijn werkelijkheid: vervormt het, haalt het uiteen, reduceert het, enz. en is derhalve verre van onbetrokken en onafhankelijk.

Q: Het gaat hier dus om een vorm van bewustzijn die zijn omgeving bekijkt als vanaf een torentje. Maar een passant doet dit bewustzijn nog veel meer met zijn wereld dan het alleen maar van een afstandje bekijken. En daarmee is het niet neutraal, niet onbetrokken?

B: Exact. Het betekent in feite dat je kan proberen een 'kaart' te maken van de werkelijkheid, een wereldbeeld, visie, filosofie, maar jij als kaartenmaker bent in hoge mate bepalend voor wat er in kaart wordt gebracht. In dit geval kun je zeggen dat de notie van objectiviteit, die gedachte van onbetrokkenheid, onafhankelijkheid, heel goed past in het complex van analysedominante vormen van bewustzijn. Het is het analysedominante bewustzijn dat denkt dat het objectief is, ongebonden, onbetrokken, onbevooroordeeld. Maar dat is een illusie. Daarom, als iemand, een moderne wetenschapper, iemand die - naar je verwachten mag - beschikt over sterke analytische vermogens, en die, naar eer en geweten, *onbevooroordeeld* naar de werkelijkheid denkt te kijken, als zo iemand zegt zin noch doel te ontwaren in die werkelijkheid, dan wil dat nog niet zeggen dat die persoon *gelijk* heeft. Eerder zegt die uitspraak iets over de wetenschapper zelf en over hoe zijn of haar bewustzijn in elkaar zit. Want als je een bewustzijn hebt dat dermate koud en onbewogen, onpersoonlijk en afstandelijk naar de werkelijkheid kijkt, dat het ongevoelig is voor bijvoorbeeld de esthetische en numineuze aspecten ervan, dan is het niet zo verwonderlijk dat het over die werkelijkheid gaat spreken in termen van 'materie', 'machine', 'toeval' en 'zinloos'.

De Franse bioloog en Nobelprijswinnaar François Jacob heeft dit effect van het analysedominante denken (wetenschap c.q. scientisme) reeds eerder helder verwoord: "*Wetenschap is eigenlijk een poging om onderzoek en kennis te bevrijden van menselijke emoties*". De wetenschapper streeft ernaar om afstand te scheppen ten opzichte van de wereld die hij tracht te begrijpen. Hij probeert als het ware om terug te gaan naar de positie van toeschouwer die geen deel uitmaakt van het studieobject, de wereld. *Door deze truc hoopt de wetenschapper 'de wereld om hem heen' te onderzoeken. Deze zogenaamde 'objectieve wereld' wordt op die manier ontdaan van geest en ziel, van vreugde en droefheid, van verlangen en hoop. Kortom, deze 'objectieve wereld' is volkomen losgemaakt van de ons zo vertrouwde wereld van alledag.*"⁷

Q: Het is mij duidelijk. Wetenschap, althans de activiteit in zojuist omschreven zin, vertegenwoordigt een kaart van een bepaalde bewustzijnsvorm, en als je wilt proberen een zo goed mogelijke kaart te maken van de werkelijkheid, wat wenselijk is voor een mogelijk beter bestaan van de mens in die werkelijkheid, dan moet je kijken naar wat ook andere bewustzijnsvormen reeds aan kaarten gemaakt hebben. En dan komt onvermijdelijk het synthesesedominante 'God' in beeld, dat je dan op de een of andere manier moet zien te combineren met bijvoorbeeld de analysedominante 'evolutie'. Maar wat krijg je dan eigenlijk? Kunst? Levende kunst? Kunst in ontwikkeling?

B: Ja zoiets. Ik ben de wereld steeds meer gaan zien als een zich ontwikkelende creativiteit en expressie, een levend wezen dat op een bepaalde manier georganiseerd is, zoals de wetenschap tracht te achterhalen, en waarmee wij in wisselwerking staan, niet alleen omdat wij onderdeel zijn van de expressie, maar ook omdat wij er een religieus contact mee hebben.

Q: En dit religieus contact zie jij als product van een synthesefunctie. Dat in een bewustzijn die synthese werkt als een opening naar God, zodat de werkelijkheid van God in dit bewustzijn komt?

B: Ja, maar dan wel in verschillende gedaanten en in verschillende mate van intensiteit. Bovendien denk ik dat de Godservaring ook met esthetiek te maken heeft, dat bijvoorbeeld een mooi kerkinterieur je een gevoel van het goddelijke geeft, het numineuze, zoals je dat ook kunt ervaren bij een wandeling in de natuur, op het wad, in de bergen, enz.

Q: Dat dus als het ware de synthese (of harmonie) verborgen in iets moois, bijvoorbeeld een mooi gebouw, als een katalysator werkt bij de synthetische ervaring van het Goddelijke, een ervaring overigens die niet zintuiglijk is. Zodat het binnentreden van schoonheid in oog of oor of allebei een opstap is naar het binnentreden van het Goddelijke in het bewustzijn. Het is wel eigenaardig waar dan precies de verbinding

⁷ François Jacob, *Evolutie: Wetenschap en Mythe*; A. van den Beukel, *Met andere ogen*, Ten Have, Baarn, 1994, p. 145.

ding mee gelegd wordt. Met God ja, maar hoe moet je dat duiden? Hoe zie jij God? Wat is God?

B: Ik zou het niet weten. Ja, uiteraard lijkt God te maken te hebben met energie en informatie en creativiteit, maar ik heb geen flauw benul van wat bijvoorbeeld energie is. Echter de *religieuze synthese* legt een verbinding met iets op zodanige wijze dat je het gevoel hebt dat dat iets bestaat en de essentie van je bestaan uitmaakt. Ik denk dat bij de mens historisch gezien reeds diep in de prehistorie deze religieuze synthese werkzaam was. En dat op het moment dat het vermogen tot logisch redeneren in voldoende mate ontwikkeld was, dat er toen religieuze overtuigingen ontstonden, vormen van wereldverklaring en zingeving. De hersenonderzoeker dr. Michael S. Gazzaniga veronderstelt althans dat religies het product zijn van het vermogen tot magisch denken en het vermogen tot logische ordening. Religies ontstonden op het moment dat de mens zijn van religieuze ervaring doordrenkte bewustzijn kon ordenen tot iets met een meer samenhangend en adequaat en daarom voor het bestaan effectvoller wereldbeeld.

Gazzaniga zegt het als volgt: "Hoe is religie ooit ontstaan? Waarom heeft de mens godheden bedacht? De aard en oorsprong van religieuze overtuigingen hebben een intrigerende en volgens mij verklaarbare geschiedenis, die de centrale plaats van de breingebonden psychologische mechanismen die ik heb beschreven onderstreept. Ik wil graag stellen dat religieuze overtuigingen onvermijdelijk waren en wel móesten beginnen op het moment, dat de linkerbreintolk volwaardig was en reflexmatig actief bij het zoeken naar consistentie en begrip. Verklaringen en gebruiken ontstonden om zich met de kwesties van het menselijk bestaan en de kosmische oorsprong te kunnen verstaan. Eenmaal aanwezig zijn dergelijke gebruiken door de geweldige dwang die ze uitoefenen, niet snel meer weg te denken. Alternatieve gezichtspunten, die door de moderne wetenschap en zelfs al door Aristoteles zijn aangedragen, hebben altijd een ondergeschikte rol gespeeld bij overtuigingen, die te maken hebben met goddelijke openbaringen en dat is nog steeds zo. In een poging dit feit te verklaren, beweer ik bovendien dat het accepteren van dergelijke niet-van-deze-wereld-overtuigingen te wijten is aan een ander bijzonder vermogen van het menselijk brein: het magisch denken."⁸

In ongeveer gelijke trant denkt ook Jan van Riemsdijk, die voor religie een basis ziet in het menselijk brein en die, gezien de overheersende rol die religie in de geschiedenis van de mensheid gespeeld heeft, geneigd is de mens eerder te omschrijven als een *homo religiosus* dan als een *homo sapiens*. Van Riemsdijk heeft het onder andere over de biologisch-neurologische basis van de automatische vormgeving, gestalt- en verhaalvorming (en zingeving) en het belang daarvan voor het menselijk (over)leven, en stelt dan: "Het geheel van deze constatering, vind ik, brengt ons,

⁸ Dr. Michael S. Gazzaniga, *Reis door het brein. De magische wegen van de geest*, Kosmos, Utrecht/Antwerpen, 1991, p. 182.

voor wat de biologische en dynamische essentie van ons bestaan betreft, dichter bij het beeld van een *homo religiosus* dan bij het beeld van een *homo sapiens*. Historisch gezien zal ook vrijwel niemand willen betwisten dat wij gedurende lange, lange eeuwen vooral de 'gelovende' mens zijn geweest, en dat de 'wijze' mens, de 'kennende' mens, of de 'denkende' mens, een gedaante is die wij pas laat en geleidelijk, en nog lang niet overal, en ook zeker nog niet op een doorslaggevende wijze, zijn gaan aannemen. Maar dat, zoals ik hier nu wil beweren, het beeld van de *homo religiosus* onze biologische en dynamische essentie *voor nu en voor altijd* misschien wel beter benadert dan het beeld van de *homo sapiens*, dat zal binnen de wereld van de 'denkenden' voorlopig nog wel geen grote bijval vinden. Toch voel ik een duidelijke voorkeur voor deze stellingname. Ik zou nog verder willen gaan: *wie onze religieuze verhalen volledig afwijst alleen maar om het bijkomstige feit dat ze onwaar zijn, die heeft van de functie en de waarde van onze religiositeit nog weinig begrepen.*"⁹ ('Onwaar' in de zin van wetenschappelijk onjuist; bijvoorbeeld dat de wereld in zes dagen geschapen is.)

Die overheersende rol van het religieuze blijkt nog steeds in allerlei vorm, ook bij de moderne mens. Zo schrijft Mircea Eliade: "Of hij wil of niet, de areligieuze mens van de moderne tijden, zet de gedragingen, de geloofsvormen en de taal van de *homo religiosus* voort, waarbij hij deze desacraliseert en ze ontdoet van hun oorspronkelijke betekenissen. Men zou bijvoorbeeld kunnen aantonen dat de feesten en de vermaken van een areligieuze of een vermeende areligieuze samenleving, de publieke ceremoniën, de schouwspelen, de sportwedstrijden, de jeugdorganisaties, de propaganda door afbeeldingen en slogans, de veelgelezen literatuur, dat dit alles nog de structuur van de symbolen, de riten en de mythen bewaart, alhoewel van hun religieuze inhoud ontdaan. Maar er is meer: de denkbeeldige werking en de droomervaring van de moderne mens blijven doortrokken met religieuze symbolen, figuren en thema's. Zoals bepaalde psychologen het graag weergeven: het onderbewuste gedrag is religieus. In bepaalde opzichten zou men kunnen zeggen dat bij de mens uit de gedesacraliseerde maatschappij de godsdienst 'onderbewust' is geworden; zij rust in de diepste lagen van zijn wezen; maar dat wil niet zeggen dat ze niet een essentiële functie blijft uitoefenen in het bestel van de psyche."¹⁰

In een noot stelt hij verder: "Men zou zelfs de psychoanalyse kunnen beschouwen als een gedegradeerde vorm van de initiatie, dat wil zeggen, een initiatie, die toegankelijk is voor een gedesacraliseerde wereld. Het scenario is nog herkenbaar: de 'afdaling' in de diepten van de psyche, die bevolkt zijn met 'monsters', staat gelijk aan een *descensus ad inferos*; het werkelijke gevaar, dat een dergelijke 'afdaling' met zich meebrengt, zou gelijk gesteld kunnen worden aan de typische beproevingen uit de traditionele samenlevingen, enz. Het resultaat van een geslaagde analyse is de integratie van de persoonlijkheid, een psychisch proces, dat niet zonder gelijkenis is

⁹ Jan van Riemsdijk, *De wonderen luisteren naar de wetten. Elementen van een neurofilosofie*, Kok Agora, Kampen, 1997, p. 180-181. Zie ook: Benedict Broere, *The Big Picture*, GAMMA 2, april 1998.

¹⁰ Mircea Eliade, *Riten en symbolen van inwijding*, Servire, Katwijk, 1979, p. 220.

met de geestelijke transformatie, die wordt teweeggebracht door de authentieke initiaties."¹¹

Q: Dus religiositeit, het vermogen tot ervaren van het numineuze, het goddelijke, het spirituele, het mystieke, is een vaardigheid van ons brein. Als dit vermogen actief is dan verschijnt in ons bewustzijn een ervaring van het goddelijke. Begrijp ik het zo goed?

B: Belangrijk is hier het woord 'variatie'. Het brein bevat analytische en synthetische processen die op elkaar inwerken in allerlei combinaties en intensiteiten, en het bewustzijn verschijnt daarin als een hogere orde ervan.¹² Het is een variatie die blijkt in de diversiteit van hoe ieders brein gestructureerd is. Een geïdealiseerd modelmatig brein is daarom net zo onwerkelijk als een geïdealiseerd bewustzijn. De neuroloog en psycholoog Michael S. Gazzaniga benadrukt althans de uniciteit en variatie van elk menselijk brein en legt een verbinding met het bijzondere van elke menselijke persoonlijkheid: "Het zou zelfs zo kunnen zijn dat de unieke patronen van onze eigen hersenen verantwoordelijk zijn voor onze eigen unieke persoonlijkheden."¹³ Het bewustzijn dus als hogere integratie van een rijk gevarieerd proces van een veelheid van subprocessen, die plaatsvinden in een rijk gevarieerd brein. En ik denk dat één van die subprocessen, althans bij religieuze mensen, de religieuze synthese bevat die, op het moment van bewustworden, in het bewustzijn *religieuze ervaring* brengt.

Q: Religie als product van een onderdeel van onze hersenen, althans bij sommige mensen.

B: Nou, dat is wat simpel gezegd. We hebben het hier over het mogelijk bestaan van een specifiek hersenproces, dat in vele variaties voor kan komen in de menselijke hersenen. Dat dus kan fluctueren, kan verschillen in intensiteit en gerichtheid, en dat in allerlei combinaties kan treden met andere hersenprocessen. Is dit hersenproces voldoende ontwikkeld, dan zal het opgenomen worden in de hogere integratie die het bewustzijn is, om daar dan herkend te worden als 'religieuze ervaring'.

In een artikel over de Amerikaanse filosoof Alvin Plantinga stuitte ik op het *sensus divinitus* van Calvijn. Hij zegt daarover: "Er is wat Calvijn noemt de *sensus divinitus*, waarbij we in onszelf onder bepaalde omstandigheden simpelweg het geloof in God aantreffen: het besef dat hij ons liefheeft, of dat we hem hebben geërgerd, dat hij machtig is en dat soort dingen."¹⁴

¹¹ *Riten en symbolen van inwijding*, p. 234.

¹² Zie *The Big Picture* en *De wonderen luisteren naar de wetten*, p. 150-151.

¹³ John Brockman en Katinka Matson (samenstelling), *Simpele feiten. Wetenschappelijke antwoorden op doodgevone vragen*, De Balie, Amsterdam, 1997, p. 158.

¹⁴ *Trouw* 27-02-1999, het artikel *Christelijke filosofen bestaan weer* van Hans Dijkhuis.

Hierbij wil ik opmerken dat er gesproken wordt over een speciaal soort God, namelijk: mannelijk, machtig, te ergeren, liefhebbend, enz. Ik zou bij God niet verder willen gaan dat dat het iets creatiefs is, iets van een ongelooflijke creativiteit. Ik denk dat mensen iets van deze creativiteit kunnen bespeuren op het moment dat ze zèlf heel erg creatief zijn, of dat ze zich bewust worden van de grote creativiteit in de natuur, in muziek, schilderkunst, enz.¹⁵

Het fascinerende aan een mens als Mozart bijvoorbeeld is, dat hier schijnbaar moeiteloos werelden van grote schoonheid, intensiteit en complexiteit tevoorschijn getoverd worden. Dat heeft iets goddelijks. Dat het net is alsof je te maken hebt met één van de vele manifestaties van die enorme oceaan van creativiteit die achter en in alle wereld aan het werk is. In mystiek bijvoorbeeld, in contemplatie, als het moment van Vereniging dáár is, dan steek je als het ware een vinger in deze oceaan en kom je heel even in contact met de creativiteit van de wereld en haar visioen van schoonheid en kwaliteit: omega. Iets soortgelijks doet bijvoorbeeld de muziek van Mozart. Ze tilt je op naar een besef van creativiteit en schoonheid.¹⁶

Ik denk trouwens dat de hele kunst van de mensheid, alles wat ooit is voortgebracht aan muziek en architectuur en beeldhouwkunst, schilderkunst, dichtkunst, dans, enzovoort, dat dat, vooral als het echt topkunst betreft, doordrongen is van het mystieke, het goddelijke en omega. Deze fascinatie voor kunst heeft ermee te maken dat de religieuze synthese een bepaald type mensen daarin God en zijn visioen van omega doet bespeuren.¹⁷ Terwijl het meer in het algemeen wijst op een onbewust besef van omega in de menselijke psyche. Van omega, zoals ik dat zie, als idee van schoonheid, kwaliteit, heilheid, volmaaktheid.¹⁸

Q: Mystiek dus als een kijkje in de keuken van God, als een proeven van het bewustzijn van God, als een kijken naar het visioen van God: omega. Mystiek brengt je in aanraking met het diepste bestaan en het streven van dit bestaan.¹⁹

¹⁵ Zie: Mihaly Csikszentmihaly, *Creativiteit. Over flow, schepping en ontdekking*, Boom, A'dam, 1998, p. 246.

¹⁶ Luister bijvoorbeeld eens naar zijn Madigan-concert. Bepaalde piano-passages daarin zijn werkelijk prachtig! Algemeen zie je dat muziek fascineert door bepaalde topmomenten die opklinken in muziek die vaak op zich al van grote kwaliteit is. Sommige componisten slagen er zelfs in om deze topkwaliteit uit te breiden tot een heel muziekstuk. Luister bijvoorbeeld naar Bachs *Prelude nr. 1 in C* (Das Wohltemperierte Klavier) of Stevie Wonders *I wish* (Songs in the Key of Life).

¹⁷ Adriaan van Dis: "Geloof u in het bestaan van God?" Michel Tournier: "Ik heb geen andere keus, want ik luister elke dag naar de muziek van Bach." A. van den Beukel, *Met andere ogen. Over wetenschap en het zoeken naar zin*, Ten Have, Baarn, 1994, p. 192.

¹⁸ Zie: Benedict Broere: 'Omega', *GAMMA* 3, mrt. 1996.

¹⁹ Mystiek doet zich voor in diverse vormen. Zo onderscheidt Ken Wilber een oplopende reeks in de mystieke ervaring: natuurmystiek, godheidsmystiek, nondualistische mystiek. Zie: Ken Wilber, *Een beknopte geschiedenis van alles*, Lemniscaat, Rotterdam, 1997, p. 238 e.v. Deze oplopende reeks is bij Wilber onderdeel van een grotere samenhang tussen psychische ontwikkeling, individueel en collectief, en fysieke ontwikkeling, individueel en collectief, die hij ziet toegroeien naar Omega, het absolute eindpunt, einde van tijd, evolutie, geschiedenis, volledige Verlichting, p. 270. Zie ook: Ken Wilber, *De integratie van wetenschap en religie*, Servire, Utrecht, 1998, p. 163 en p. 318. Ken Wilber: "Maar

B: Ja. Ter illustratie van bijvoorbeeld dit 'proeven van het bewustzijn van God', het volgende fragment uit het verslag van een van de belangrijkste mystieke ervaringen van pandit Gopi Krisjna: "Ik was nu een en al bewustzijn, zonder enige omtrek, zonder enige gedachte aan een stoffelijk aanhangsel, zonder enig gevoel of enige gewaarwording afkomstig van de zintuigen, ondergedompeld in een zee van licht, me gelijktijdig van elk punt bewust, als het ware uitgespreid in alle richtingen zonder enige barrière of materiële belemmering. Ik was niet meer mezelf, of nauwkeuriger, niet meer zoals ik mezelf kende, een klein punt van bewustzijn, opgesloten in een lichaam, maar in plaats daarvan een onmetelijke cirkel van bewustzijn waarin het lichaam slechts een punt was, badend in licht en in een toestand van exaltatie en geluk die onbeschrijflijk is."²⁰

Q: Is God licht?

B: Ik denk het. Een groot mentaal licht, in vergelijking waarmee een mens is als een kaarsje in de zon.

ergens in de moderne tijd - het juiste moment valt onmogelijk aan te geven - maakte de gedachte van de geschiedenis als devolutie (of 'verwijdering van God') langzamerhand plaats voor de gedachte van de geschiedenis als evolutie ('toegroeien naar God'). We zien deze idee expliciet bij Friedrich Schelling (1775-1854); Georg Hegel (1770-1831) werkte haar op waarlijk geniale, zelden geëvenaarde manier uit; Herbert Spencer (1820-1903) gaf de evolutie-idee de status van een universele wet; en zijn vriend Charles Darwin (1809-1882) paste deze wet toe in de biologie. Daarna zien we de gedachte terug in het werk van Sri Aurobindo (1872-1950), die er misschien wel de meest accurate en diepzinnige spirituele context aan gaf; en bij Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), die de gedachte beroemd maakte in het Westen."

²⁰ Amaury de Riencourt, *Het oog van Sjiva*, Servire, Katwijk, 1985, p. 201-202.

Engagement, emancipatie en sociale wetenschappen in een mondiaal perspectief - I

Gerrit Huizer

Gerrit Huizer overleed op 7 november. Hij was bij onze Stichting betrokken en schreef ook voor GAMMA. Wij willen hem in ere gedenken door hieronder de volledige tekst af te drukken van zijn afscheidscollege als gewoon hoogleraar in de veranderingsprocessen in de landen van de Derde Wereld aan het Derde-Wereld-Centrum van de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) op zaterdag 9 oktober 1999.

Tijdens mijn verblijf aan deze Katholieke Universiteit is het vrij vaak voorgekomen dat ik voor werkzaamheden naar 'het veld', meestal een derde-wereldland moest reizen. Een leuk moment op deze reizen, als die in oostelijke richting gingen, was - bij helder weer - om op 10 km afstand boven Nijmegen te vliegen en daar ergens in de diepte Heyendaal te ontwaren en het Erasmusgebouw, als een soort fallussymbooltje tussen wat boerenkoolstruiken en lucifersdoosjes. Klein in haar grootheid en groot in haar kleinheid. Vandaag wil ik proberen figuurlijk afstand te nemen van waar we normaliter midden in zitten: mijn betoog zal dus meer een afstandsbeschouwing zijn dan een afscheidscollege, een wetenschappelijk betoog. Ik zal daarom niet proberen de termen engagement en emancipatie precies te definiëren. Ik nodig u uit te relaxen en mij op dit beschouwelijk ego-tripje - want dat is het ook - te willen vergezellen.

Ik heb gemerkt dat het af en toe overvliegen van waar je normaliter dagelijks bezig bent, op den duur het effect heeft dat die realiteit makkelijker gerelativeerd wordt en op een bepaalde manier overstegen en - met de nodige twijfel - in een groter verband ervaren. Het voor langere tijd leven en werken in andere culturen heeft een soortgelijk effect²¹. De gerezen twijfels betroffen in mijn geval in steeds sterkere mate ook de gangbare sociale wetenschappen, de 'wereld der objectiviteit'.²² Tijdens mijn jaren als VN-ontwikkelingswerker in de Derde Wereld, voordat ik in Nijmegen benoemd werd, had ik vooral scepsis opgedaan over wat in het Westen als sociale wetenschap gangbaar was omtrent ontwikkelingslanden. Mede daarom heb ik, zoals enkelen van u zich zullen herinneren, geen intreedende

²¹ Op veel dramatischer wijze overkwam zoiets de astronaut Edgar Mitchell die, na vanuit de 'ruimte' de aarde in geheel andere proporties gezien te hebben, zich ging wijden aan een holistische benadering van het menselijk bewustzijn en de 'interconnectedness' met de kosmos. Hij stichtte in 1973 het Institute for Noetic Sciences.

²² Afstand nemend van mijn eerste veldwerkervaring koos ik als motto voor mijn eerste officiële rapport voor UNESCO in 1956 een uitspraak van Descartes: "For I became aware that I was involved in so many doubts, so many errors, that all efforts to learn were, as I saw it, of no other help to me than that I might more and more discover my ignorance". Toch werd deze twijfel ook binnen de wetenschap soms gewaardeerd. Zie Huizer (1960) overgenomen uit het literaire tijdschrift Podium 58, o.2, november-december 1959 en Huizer (1973) dat voor publicatie in de Sociologische Gids geweigerd was.

gehouden bij aanvaarding van mijn leeropdracht 'Veranderingsprocessen in de landen van de Derde Wereld'. Bovendien was de context waarin mijn entree aan de KUN 26 jaar geleden plaatsvond op zichzelf al controversieel genoeg en wel zodanig dat het gedenkboek dat naar aanleiding van de 75-jarige KUN vorig jaar uitkwam, er bijna zes pagina's aan gewijd heeft.²³

Ik wil nu proberen enkele van mijn bevindingen met engagement, emancipatie en sociale wetenschappen uit mijn DWC/KUN-periode in een breder kader te plaatsen. Mijn verblijf aan de KUN en de omgang met velen van u heeft me milder gemaakt, ook al blijven er een zekere distantie, twijfel en kritiek bestaan. Die heb ik voor deze gelegenheid vooral als losse commentaartjes en kanttekeningen in het notenapparaat verwerkt. Mede juist door het controversiële aspect van mijn leeropdracht zou afscheid nemen overigens niet op zijn plaats zijn want het soort verbondenheid en engagement dat deze opdracht impliceert is levenslang en leeftijdsciraminatie in de vorm van een emeritaat doet daar niets aan af. Afstand nemen is echter niet leeftijdgebonden en hoort juist bij bewust leven. Om engagement met zo objectief mogelijke wetenschap bewust te verbinden is steeds weer afstand nemen zelfs een essentiële voorwaarde. Dit althans werd mij geleerd toen ik vanaf 1948 als student sociale psychologie- en -pedagogiek aan de toen net opgerichte en beruchte PF (Politiek-Sociale Faculteit) in Amsterdam verbonden was. Die studie was breed, multi-disciplinair en maatschappij-betrokken.

Behalve door de oproep van Max Weber tot het zoeken naar en onderzoeken van *unbequeme Tatsachen* (*inconvenient facts*), werd ik toen aangesproken door een aan de grondlegger van de sociale psychologie, Kurt Lewin, toegedicht advies: "If you want to know how things really are, just try to change them". Lewin was de initiator van *action research* vooral met betrekking tot conflictueuze situaties. En als Joods asielzoeker in de VS in de dertiger jaren wist hij uit ervaring waar hij het over had. Zijn benadering om sociale processen of structuren te leren kennen was om ermee te experimenteren, zij het meestal op kleine schaal.²⁴ In zijn voetspoor werd ons toentertijd geleerd dat een zekere mate van engagement, actieve parti-

²³ Schreuder (1998, pp.164-169). Ik zou afstand willen nemen van de daar gepresenteerde visie op het ontstaan van het DWC: "Het kardinale punt voor onze vraagstelling is, dat de universiteitsraad - tezamen met het universiteitsbestuur - aan een omstrede zaak begon, daarover niet of nauwelijks informatie inwon, niettemin via allerlei compromissen tot handelen overging en daarmee langdurige schade aanrichtte". Die schade lijkt overigens empirisch moeilijk hard te maken. Dit onder andere gezien het feit dat het DWC, als we haar productie naast die van bijvoorbeeld sociologie zetten, er toch wel wezen mag. Het 'prominente' sociologie-onderzoeksprogramma met extra steun eerst van de Faculteit der Sociale Wetenschappen en daarna van een DAS subsidie, 8,15 fte (in 1992) omvatend, produceerde tussen 1980 en 1994 387 titels waaronder 17 dissertaties (Schreuder 1998, 413). Ter vergelijking: het DWC, met 2,0 fte onderzoekstijd, produceerde (vF Programma S-25 volgens Bureau Faculteit Sociale Wetenschappen) in de periode 1987-1997 232 titels, waaronder 30 dissertaties (waanvan vier cum laude). En dit zonder noemenswaardige steun maar wel dankzij een sterk maatschappelijk engagement. Waar dit laatste al niet goed voor is, ook al wordt het door 'zuivere' wetenschapsbedrijvers nog steeds wat miskend.

²⁴ Lewin 1958.

cipatie in veranderingsprocessen gepaard kan en moet gaan met regelmatig afstand nemen. Om dit goed te doen is een verhoogde mate van *sensitivity* nodig en vooral ook zelfkennis, observatie van het zelf als onderzoeksinstrument. Wij werden daarin dan ook enigszins getraind. Deze *sensitivity* sloot in mijn geval toentertijd aan bij het proces van afstand nemen van mijn traditionele christelijke achtergrond en de existentiële leegte waar ik zodoende in terecht gekomen was. Twijfel aan alles! Vanuit Sartres *La nausée* via zijn pleidooi later tegen Camus over de onvermijdelijkheid van politiek engagement kwam ik na enkele jaren leegte geleidelijk terecht in (het verlangen naar) het soort geëngageerde afstandelijkheid, *aloofness*-in-actie, waar de figuur van Arjuna (in de *Bhagavad Gita*) mee worstelde. Deze existentiële en wetenschappelijke leerervaringen in afstandelijkheid, die ik mocht delen met enkele goede vrienden, zijn me in mijn loopbaan goed van pas gekomen. Toen ik, nog student, in 1955 als vrijwilliger in UNESCO-verband in *community development* in Midden-Amerika en Mexico ging werken is voor mij vooral die Lewiniaanse training in sensitivity- en groepsdynamica, als methoden om engagement en wetenschap bewust te combineren, essentieel geweest. Naast die methode had ik baat bij het in zijn klassieke studie van achterbuurtgangs in Streetcorner Society door straatjongens aan William Foote Whyte gegeven advies om, in moeilijk te benaderen en delicate situaties, liever relaxed aanwezig te zijn dan krampachtig vragen te stellen. Een en ander hielp mij bij mijn eerste veldervaring te ontspannen, te leren, en me te laten onderrichten door meestal ongeletterde boeren. Door samen met hen te proberen, met vallen en opstaan, kleine projecten in hun eigen belang te ondernemen, leerde ik te ontdekken dat hun materiële armoede niet zonder meer een gevolg is van apathie of weerstand tegen verandering, zoals veel deskundigen in die tijd veronderstelden, maar dat deze vooral te maken had met hardhandig opgelegde maatschappelijke ongelijkheidsstructuren (grootgrondbezit vooral) waartegen een ogenschijnlijk passief maar sluimerend verzet bestond, gevoed door zoiets als wat Couperus ooit de 'stille kracht' genoemd heeft, met de nodige positieve maar ook negatieve connotaties.

Ervaringen uit de bezettingsjaren 40-45 hielpen me te herkennen dat die 'stille kracht' haar oorsprong vindt in een vrij duidelijk besef van 'aan welke kant je staat' (oftewel wie in wezen je vijand of onderdrukker is) en een zich emotioneel of spiritueel geworteld voelen in een bepaalde traditie of identiteit die min of meer bedreigd wordt. Bij het nauw samenwerken met verschillende typen lokale leiders en door zo nodig zelf een bepaalde leidersrol te vervullen kon groepsdynamica, zoals mede door Lewin ontwikkeld, bij conflictoplossing in derde-wereldlanden toegepast worden.²⁵ Zulke ervaringen van *action research* vulden trouwens alle latere jaren van werkzaamheid voor de Verenigde Naties in allerlei conflictueuze situaties (strijd om land, schending van mensenrechten enz.) en - dat mag ik u vandaag wel bekennen - ook mijn jaren van verbondenheid, ja engagement, met de KUN sinds 1973. Ik werd mij in de eerste jaren in Nijmegen bij een systema-

²⁵ Zie Huizer 1965,1979

tische bezinning op wat ik voordien geleerd had bewust van de juistheid van wat de psycholoog Abraham Maslow had aangegeven, namelijk dat in wezen ervaringskennis een voorwaarde is voor de wetenschappelijke, wat hij noemt toeschouwerskennis, en tot dit laatste leiden kan door inwendig afstand te nemen van de levende ervaring. Dat niet weinig van deze ervaringen achteraf (gedeeltelijke) mislukkingen bleken te zijn was essentieel voor het proces van bereiken van dieper inzicht in achtergronden en, in een context van 'geëngageerde afstandelijkheid', een stimulans om, mogelijk iets wijzer geworden, verder te gaan.

Deze 'geëngageerde afstandelijkheid' hadden de boeren, dragers van 'stille kracht', mij voorgeleefd en ze hadden me er ook enigszins mee geïnfecteerd: kracht tegenover macht. Hun wijze, vooral die van de vrouwen (mannen wilden nog wel eens in alcoholisme vluchten), om met existentiële crises om te gaan en die te ondergaan zonder ónder te gaan, heeft op mij een blijvende indruk gemaakt. Reflecterend op (afstand nemend van) deze ervaringen kreeg ik geleidelijk aan enig inzicht in het verschijnsel hoop dat bij een groot deel van de mensheid leeft en haar - ondanks alles - in beweging brengt. De visies van Teilhard de Chardin en Wertheim over de dialectisch voortgaande, steeds weerstand overwinnende evolutie van de mens - ook: ondanks alles - kregen zo voor mij concretere inhoud. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, de 'stille kracht' die mensen in leven houdt en voortdrijft in moeilijke omstandigheden te duiden. Het is niet een soort vooruitgangsgeloof zoals dat in het Westen gekoesterd is sinds de Verlichting en Moderniteit. In sommige culturen hebben ze er een term voor die spirituele en religieuze connotaties heeft. Langdurige intensieve conviventie en actieve participatie met mensen uit zo'n cultuur kan een aanvaarden, beleven en *verstehen* van zo'n kracht ook voor een Westerling mogelijk maken.

In tegenstelling tot het vrij algemeen heersende (en aanvankelijk ook mijn eigen) vooroordeel dat ongeletterde boeren zich weinig 'bewust' zijn van politiek-economische achtergronden van hun situatie, bleken zij niet zelden een vaag en soms zelfs scherp inzicht te hebben in de machtsstructuren of klasseverhoudingen waaraan zij onderworpen waren (uiteraard zonder zulke terminologie te beheersen). Dit bewustzijn was het sterkst bij bepaalde (potentiële) leidersfiguren die de capaciteit hadden duidelijk te verwoorden wat hun lotgenoten aanvoelden. In niet weinige gevallen hadden zulke personen ook het charisma, een soort bevlogenheid, om te inspireren tot en de leiding te geven bij eventuele gezamenlijke actie. Zij beseften hoe grootgrondbezit en grootgrondbezittersfamilies het leven in hun land beheersten en schatrijk werden van producten als koffie en bananen terwijl zijzelf, boeren en landarbeiders, een hongerloon kregen. Zij waren zich ook bewust van het historische gegeven dat in vroegere tijden land en productie minder eenzijdig verdeeld waren en dat de huidige verhoudingen vaak met geweld opgelegd en gehandhaafd werden en in wezen op onrecht berustten, vaak veroorzaakt door internationale dimensies, (neo-)kolonialisme en de zich uitbreidende 'wereldmarkt'. Zij beseften ook dat deze onderwerpen ter discussie te stellen

gevaarlijk was, maar koesterden een vage hoop op ooit een 'bevrijding' van deze kwellende banden en herstel van gerechtigheid. Tijdens het samenwerkingsproces met hen in vele contexten werd ik mij sterk bewust van de *view from within and from below* als aanvulling of zelfs correctie op de gangbare beleids- en academische visies over mogelijke oplossingen via geleidelijke ontwikkeling en modernisering. Deze lieten honger naar gerechtigheid meestal buiten beschouwing en wekten dus weinig enthousiasme en participatie onder de bevolking.

Uit de praktijk van participatief actie-onderzoek in bevrijdend of emancipatorisch perspectief bleek dat de combinatie van gangbaar systematisch en afstandelijk feiten verzamelen met een actieve betrokkenheid bij en participeren in de bestudeerde veranderingsprocessen een meerwaarde opleverde aan wetenschappelijk inzicht. In sommige gevallen leidde dit tot correcties van vertekende beelden. Zo konden voorheen vrij algemeen aanvaarde inzichten over de 'onzichtbaarheid' of passiviteit van vrouwen of arme boeren in derde-wereldlanden enigszins gecorrigeerd worden dankzij zulke pogingen (van enkele wetenschappers) om hen effectief te ondersteunen bij sluimerend of actief verzet. Zo werd de opvatting - of het vooroordeel - over de traditionele weerstand tegen verandering van arme en landloze of semi-landloze boeren, die in het rurale ontwikkelingswerk opgeld deed, op de helling - of op zijn kop - gezet²⁶. Passiviteit bleek vaak juist een teken van bereidheid tot verzet of bevrijding te zijn. De rigide en vaak gewelddadig onderdrukkende houding tegenover opkomend streven naar hervormingen leidde niet zelden tot radicalisering en actieve participatie in revolutionaire of bevrijdingsbewegingen zoals in Mexico (1910-1919), Bolivia (1952), Vietnam (1952-1975), Cuba (1959) en Zimbabwe (1972-1979). Worden volksopstanden en wat Marx klassenstrijd noemde niet steeds door de zichzelf verrijkende bovenlaagen in de maatschappij aangewakkerd?

Toch floreert nog steeds het hardnekkig vooroordeel bij sommige ontwikkelingsorganisaties en antropologen dat arme boeren en vrouwen moeizaam tot participatie gebracht moeten worden in officiële projecten van armoedebestrijding (*poverty alleviation*). Er schijnt in de vakliteratuur een soort blinde vlek te zijn voor het feit dat arme boeren en vrouwen onder bepaalde condities zeer wel in staat blijken te zijn zich in hun eigen belang te organiseren voor radicalere en wezenlijkere, dus maatschappelijk structurele, oplossingen, zoals landhervorming, die verder reiken dan de meeste officieel gesponsorde projecten.

Het stimuleren en gezamenlijk leren bij hun zoeken naar en strijden voor zulke fundamentele oplossingen werd mijn belangrijkste taak binnen VN-verband in de jaren zestig en bleef dat ook daarna. Het werken met deze problematiek in verschillende contexten in derde-wereldlanden deed me steeds meer beseffen dat

²⁶ Zie het debat over deze opvatting in *Human Organization, Journal of Applied Anthropology* naar aanleiding van Huizer (1970) en een recent overzicht in Huizer 1999.

lokale tegenstellingen en conflicten deel zijn van mondiale veranderingsprocessen, zoals de soms nogal hardhandig doorgevoerde integratie in de wereldmarkt of de landontvreemding die gepaard ging met het opdringen van *agribusiness*. Meestal leidde dit laatste tot een verbetering van weinigen (grote boeren) en een verslechtering voor velen. Arm-rijk tegenstellingen namen eerder toe dan af en de rijke landen hadden daar uiteindelijk de meeste baat bij.

Mondiale achtergronden

Omdat mijn leeropdracht "Veranderingsprocessen in de landen van de Derde Wereld" veel interdisciplinaire en andere ruimtes bood, heb ik, op grond van als ontwikkelingswerker opgedane ervaringskennis en action research resultaten, de noodzaak gezien in de onderwijs- en onderzoeksactiviteiten van het Derde Wereld Centrum vanaf het begin in 1973 mondiale en historische veranderingsprocessen (zoals de rol van de Eerste en ook de zogenaamde Tweede Wereld) te integreren. Er is in wezen maar één wereld, zij het lijdend aan grote en toenemende spanningen. In deze enigszins holistische benadering werd ik gesteund door een grote groep Nijmeegse studenten sociale wetenschappen, de oorspronkelijke opdrachtgevers of aanstichters van mijn leeropdracht, voordat die officieel werd bekrachtigd door de toenmalige Universiteitsraad en het College van Bestuur na bijna vijf jaar actievoeren en onderhandelen.²⁷

Hoewel het Derde-Wereld-Centrum (DWC) steeds een min of meer marginale positie heeft gehad binnen academia, hebben de toenmalige studenten met hun mondiale belangstelling de afgelopen decennia steeds meer gelijk gekregen. Zelfs het alleen maar kranten lezend of tv kijkende publiek begint tegenwoordig in te zien dat de Derde Wereld en de rijke landen zoals Nederland veel met elkaar te maken hebben. Zo neemt het aantal boeken en artikelen over globalisering of eigenlijk mondialisering en ook de meningsverschillen over wat die processen wezenlijk inhouden met de dag toe. Globalisering en het daarop reagerende lokale verzet, dominantie en pluralisme, werd een zwaartepunt van de DWC-onderzoeksactiviteiten (en later ook van het NICCOS, het Nijmeegs Instituut voor Comparatieve Cultuur- en Ontwikkelingsstudies).

Daarom is er vanaf het begin op het DWC onderwijs gegeven over en onderzoek gedaan naar de rol en invloed van multinationale ondernemingen als belangrijke actoren in het mondialiseringsproces. Dit mede naar aanleiding van hun rol bij de omverwerping van de democratisch gekozen regering Allende in Chili in 1973. Tijdens een periode van actieve betrokkenheid bij de hervormingen die Allende trachtte door te voeren, werd de tegenwerking merkbaar van multinationals als

²⁷ Schreuder 1998:115. Die studenten kwamen in 1969 met wat het KUN gedenkboek noemde "de ideologische aap uit de mouw" namelijk de vraag om bestudering van "De veranderingen in de niet-westerse maatschappijen binnen een wereldcontext van modernisatie". Daarbij werd, zo zegt dat boek "de eenheid bezworen van onderwijs, onderzoek en 'aksie' ten bate van de Derde Wereld".

I.T.T. (die US\$ 1.000.000 aan de CIA ter beschikking stelde ten behoeve van die omverwerping). Kennecott Copper, Anaconda en ook Indus Lever (een *joint venture* van Unilever met de machtige Chileense Edwards ondernemingen)²⁸ waren daar eveneens bij betrokken.

Uit dit en andere gevallen bleek steeds vaker dat het actief bevorderen, of zelfs manipuleren, van mondiale dominantie door de Westerse machtselites (vooral uit het bedrijfsleven) sinds het begin jaren zeventig toenam. Dit uitte zich onder andere in de in 1973 op initiatief van David Rockefeller opgerichte Trilaterale Commissie en de rapporten over *management of interdependence* die deze Commissie toen publiceerde.²⁹ Het ontstaan van deze commissie waarin vooral multinationale ondernemingen, banken en min of meer conservatieve politici en media uit de rijke landen vertegenwoordigd waren in een poging tot *elite consensus building*, was een reactie op de als gevolg van de dekolonisatie toenemende invloed van de zogenaamde non-aligned derde-wereldlanden en hun streven naar *self-reliance* binnen de bestaande organen van de Verenigde Naties en daarbuiten.³⁰ Deze invloed is sinds het midden zeventiger jaren dan ook

²⁸ Gegevens over dit laatste door NRC-correspondent Jan van der Putten en mijzelf in 1973 verzameld bleken zeer moeilijk in Nederland te publiceren. Overigens hadden andere MNC's, zoals Philips, wel goede zakelijke relaties met het Allende-regiem. Over *unbequeme Tatsachen* gesproken: ik heb enkele malen ervaren dat een referentie aan Unilever in Chili uit publicaties - in Nederland - bij verschijning verdwenen waren, zonder dat ik daarover geconsulteerd was.

²⁹ Trilateral Commission (1974) Het ontstaan van de Trilaterale Commissie heeft een lange voorgeschiedenis zoals Vriezen (1999) laat zien. De *charitable foundations* van de Rockefeller's en anderen speelden in deze context een belangrijke rol. Zie ook de appendix *Foundations on the Move* in Huizer en Mannheim 1979. Jan Nederveen Pieterse (1989) heeft in zijn dissertatie aangetoond dat niet alleen economische factoren bepalend waren in het ontstaan van het 'wereldsysteem', vanaf ± 1600, maar ook het streven naar macht en hegemonie, empire-building, vanuit nationale staten. In deze imperialistische expansie speelde eerst Engeland de hoofdrol maar werd mede door de Bilderberggroep en de Trilaterale Commissie een vorm van US-empire-building met diplomatieke en militaire pressiemiddelen (Nederveen Pieterse, 1989: 287-291).

³⁰ Korten (1995). Meestal wordt de invloed van zulke grotendeels buiten de publiciteit werkende (semi-)informele internationale organen door velen van uiterst rechts (in de VS) of links nog steeds gebagatelliseerd of opgeblazen als 'conspiratietheorie'. Er zijn inmiddels een klein aantal wetenschappelijke studies over dit onderwerp uitgekomen (Sklar 1980, Gill 1990, Korten 1995), waarin ook de netwerkrelaties met talloze persoonlijkheden uit de in 1954 opgerichte Bilderberg-Groep geanalyseerd worden. David Korten, die jarenlang in dienst van USAID en de Ford Foundation heeft gewerkt en steeds meer de noodzaak van *people-centred development* inzag en ging ondersteunen, beschrijft in dit boek zijn proces van desillusie over de toepasbaarheid van het Westerse ontwikkelingsmodel. Gedeeltelijk als gevolg van zijn ervaringskennis en een intensieve brainstorming-bijeenkomst van NGO's in 1993 in Baguio, Filippijnen over economie, ecologie en spiritualiteit concludeerde hij: "Development as we understood it thirty years ago, and as it is to this day vigorously promoted by the World Bank, the IMF, the Bush administration, and most of the world's powerful economic institutions, isn't working for the majority of humanity. And the roots of the problem are not found among the poor of the "underdeveloped" world. They are found in the countries that set global standards for wasteful extravagance and dominate the global policies that are leading our world to social and ecological self-destruction". Hij gaat in dit verband uitgebreid in op de cruciale rol van de Bilderberg conferenties en de Trilaterale Commissie als de onofficiële consensus-building organen voor de gangbare besluitvorming.

aanzienlijk ingedamd terwijl die van de mede door de aanbevelingen van de Trilaterale Commissie bijgestuurde Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds (waarin derde-wereldlanden weinig te zeggen hebben) is toegenomen.³¹

De mogelijk riskante gevolgen van het proces van mondialisering, nu versterkt door dit *management of interdependence* waren wel bekend, zeker ook binnen de kringen van de internationale machtselites zelf. Behalve de alarmerende rapporten en verklaringen van de voormalige VS-minister van Defensie en later Wereldbank president Robert McNamara³² over de toenemende tegenstellingen tussen rijk en arm in de derde-wereldlanden kwam er het in 1980 (in opdracht van president Carter) uitgebrachte rapport Global 2000, over toekomstige ontwikkelingen vooral betreffende milieuproblematiek. In deze al te weinig bekende toekomstprojectie werd voorspeld dat in het jaar 2000 de bevolking van de rijkste landen (Noord-Amerika en West-Europa) samen (slechts ruim 10% van de wereldbevolking) per hoofd ongeveer 24-maal zoveel zou gebruiken, vervuilen, verspillen als de meer dan driekwart van de mensheid die in de Derde Wereld woont.

Recente Human-Development-rapporten van de VN hebben de alarmerend groeiende tegenstellingen bevestigd en bovendien aangetoond dat zij in de drie *development decades* tussen 1960 en 1990 verdubbeld zijn en niet verminderd, ondanks (of dankzij?) de goedbedoelde inspanningen van de zogenaamde ontwikkelingsamenwerking. Mede dankzij deze laatste is de levensstandaard en de gemiddelde levensverwachting van de bevolking in veel derde-wereldlanden toegenomen maar relatief toch steeds verder achtergebleven bij de spectaculaire groei van de economie en het levenspeil in de rijkste landen. Zal met zo'n 3 procent jaarlijkse groei bij de rijken de kloof tussen arm en rijk over 20-30 jaar weer verdubbeld zijn? Zouden zulke *unbequeme Tatsachen* en het zoeken van een alternatief niet hoog op de agenda van de sociale wetenschappen moeten staan? De Nobelprijslaureaat Economie 1998, Amartya Sen, heeft deze trends duidelijk gesignaleerd, een visie die tenslotte internationale erkenning heeft gekregen.

Een aantal studies laat zien dat deze scheefgroeitrends zowel wat betreft het natuurlijke als het politiek-sociale milieu geleidelijk tot steeds meer catastrofes zal leiden, maar de trend zet zich voorlopig gewoon door. Westerse regeringen en de meeste politieke partijen gaan in hun 'vooruitzien' (wat regeren toch zou moeten zijn) meestal niet veel verder dan de volgende verkiezingen. Over hoe tot een duurzame en evenwichtige economische mondiale ontwikkeling te komen bestaat geen duidelijkheid. Wel spreken ze af en toe bezorgdheid uit, maar blijkbaar zonder daar veel consequenties uit te trekken. Ook bij het bedrijfsleven zijn er soms tekenen van afstand nemen, bezorgdheid en bezinning merkbaar. Daar wordt

³¹ Gill 1990. De mondiale financiële sleutelfiguren Volcker, als voorzitter van de Amerikaanse Federal Reserve Board, verantwoordelijk voor de drastische renteverhoging in 1979 die veel derde-wereldlanden in grote schuldproblemen bracht, en Greenspan, de huidige voorzitter, zijn beiden lid van de Trilaterale Commissie.

³² McNamara 1968 en 1973.

althans bij sommigen, zoals Royal Dutch Shell meer aan lange-termijndenken gedaan dan bij de meeste politieke partijen. De meeste grote ondernemingen trachten zich echter in de steeds fellere expansiedrang en concurrentiestrijd te redden door megafusies en met wat het jaaroverzicht 1998 van *Het Financieel Dagblad* noemde 'korte-termijndenken' Amerikaanse stijl, dat wil zeggen vooral rekening houden met de volgende beursnoteringen en snelle grote winsten voor de aandeelhouders. Deze 'professionalisering', ook wel 'verruwing' van het ondernemersklimaat is nu ook in Nederland doorgedrongen, zoals *Het Financieel Dagblad* meldt en eist slachtoffers ook of juist onder de topmanagers zoals dat in de VS reeds langer aan de gang is. De snelle veranderingen in het bedrijfsleven en zijn spelregels zijn duidelijk zichtbaar in de opeenvolgende standaardwerken van managementgoeroe Thomas Peters. Terwijl er in het bekende *In Search of Excellence*³³ nog een zekere mate van nuttige spelregels gegeven worden voor excellent management, is er in zijn *Thriving on Chaos*³⁴ een veel grotere nadruk op de noodzaak van creativiteit om in de *madness of mergers and demergers* te overleven. In *Liberation Management*³⁵ wordt de economie vergeleken met een carnaval waar men met de meest absurde situaties geconfronteerd kan worden zoals "breng om te overleven je eigen onderneming om zeep voordat je vijand dat doet". Kan dit proces nog lang doorgaan? In een column in de *Financial Times*, een van de zeer weinige mondiaal georiënteerde dagbladen, spreekt columnist Edward Mortimer van *global gloom* en suggereert dat 150 jaar na dato Karl Marx en Friedrich Engels met hun *Communistisch Manifest* toch nog gelijk schijnen te krijgen in hun voor het kapitalisme als economisch stelsel sombere analyses.³⁶ Voorspellend dat als dit eenmaal over de hele wereld zal zijn geëxpandeerd het systeem aan de zelf opgewekte tegenstellingen ten gronde zal gaan. Mortimer haalt in dit verband de architect van de World Trade Organization, Peter Sutherland, aan die waarschuwde voor een *race to the bottom* in het bedrijfsleven. Het *Financieel Dagblad* (11-1-99) laat Björn Stigson, de president van de World Business Council for Sustainable Development aan het woord, die op grond van recente, door een aantal bij die Council betrokken ondernemingen (o.a. Shell en Unilever) gesponsorde scenariostudies meedeelde, dat hoogstwaarschijnlijk pas een grote crisis de topmensen uit het bedrijfsleven, dat de huidige neoliberale groei-economie voortjaagt of erdoor voortgejaagd wordt, tot echte bezinning over duurzame alternatieven kan brengen.

Een complicerend dilemma bij deze *race to the bottom* is dat er ook hier steeds winnaars zijn. Dit uit zich het meest spectaculair in het snel toenemend aantal multimiljardairs in de wereld. Zonder daar verder veel conclusies uit te trekken

³³ Peters and Waterman 1982.

³⁴ Peters 1988

³⁵ Peters 1992

³⁶ *Financial Times* 25-3-1998. Ook Tom Ronses essay in de Groene Amsterdammer van 06-01-1999 *Hij had toch gelijk* is zo'n indicatie van de toenemende herwaardering van de inzichten van Marx.

publiceerde het *UN Human Development Report 1998*³⁷ enkele gegevens betreffende de *ultra-rich*, gebaseerd op analyses van *Forbes Magazine 1997*. De schattingen tonen aan dat de 225 rijksten in de wereld gezamenlijk meer dan één biljoen dollar bezitten, gelijkwaardig aan het jaarincome van de armste helft (47%) van de totale wereldbevolking. Het leeuwendeel van deze superrijkdom zit in de OECD-landen, maar ook Azië (vooral Hongkong) en de Arabische landen hebben een flink aandeel. Gegevens uit het *Forbes Magazine '98/99* laten zien dat het aantal en de rijkdom van de *superrich* inmiddels weer verder is toegenomen.³⁸

Het is enigszins verbazingwekkend dat terwijl in de laatste jaren talloze gedetailleerde empirische studies over de armen en de armoede in de wereld zijn verschenen, er nauwelijks onderzoek gedaan is naar de rijken en de rijkdom, terwijl hier toch juist veel determinerende factoren liggen met betrekking tot de groeiende mondiale tegenstellingen en de rampen, sociaal politieke en ecologische die daaruit kunnen voortkomen. Er zijn tekenen dat er onder de ultra-rijken stemmen opgaan die getuigen van groeiend gevoel van verantwoordelijkheid voor het bijsturen of corrigeren van de globaliseringsprocessen naar een meer duurzame ontwikkeling. Dit is gedeeltelijk ook uit eigen belang om de lange-termijnkansen voor het bedrijfsleven of bepaalde takken daarvan, zoals de energiesector, te garanderen. De verschillende benaderingen en strategieën die onder de ultra-rijken gangbaar zijn, concurrerend of zelfs strijdig met elkaar, zouden in kaart gebracht kunnen worden en in dialoog met betrokkenen (vooral en in eerste instantie diegenen die zich verantwoordelijk voelen) kunnen helpen bij het gezamenlijk zoeken naar aangepaste of alternatieve strategieën. In zekere zin gebeurt dit soort overleg wel maar dan meestal in bijeenkomsten uitsluitend van die rijken zelf, achter min of meer gesloten deuren zoals de Trilaterale Commissie of de Bilderbergbijeenkomsten, met bijdragen van sterk met de machtselite geïdentificeerde wetenschappers. Het is een uitdaging voor met de meerderheid der mensheid, vooral de armen, geëngageerde wetenschappers om in deze context een stem te krijgen. Hiervoor is in de eerste plaats grondiger studie van de rol van "rijkdom" nodig in een emancipatorisch perspectief. Dat wil zeggen: ten behoeve van de kansen voor vooral de bevolking van de Derde Wereld. Dit is uiteraard een langetermijnproject. *(wordt vervolgd)*

³⁷ In Box 13, pag. 30.

³⁸ *Forbes Magazine*, July 5, 1999 geeft voor Nederland als miljardairs (in US-dollars): Heineken, familie Fentener van Vlissingen, Goldschmeding (Randstad), familie Brenninkmeijer en Koningin Beatrix voor respectievelijk 3,5; 2,7; 2,6; 2,5 en 5,2 miljard dollar. Na een lange stilte omtrent onderzoek naar de Nederlandse machtselite begin jaren zeventig, begonnen naar aanleiding van de "200 van Mertens", zijn er recentelijk weer enkele studies verschenen van Jos van Hezewijk en Marcel Metzke 1998 en N. Schouten 1999.

Edy Korthals Altes: 'Heart and Soul for Europe'

Persoonlijke kanttekeningen van **Lindy Deurvorst** in aansluiting op Aad Fokkers recensie in GAMMA 6/4: "Een hedendaags profeet verkondigt: 'Awake or Perish?'" Een schitterend boek dat het verdient door velen gelezen te worden. En aangezien dit boek onze volle aandacht waard is, maak ik hier en daar wat kanttekeningen.

In zijn vurige pleidooi voor een spiritueel-religieus reveil doet Edy Korthals Altes een beroep op ons, Europeanen, en met name op de christelijke kerken om een passend antwoord te vinden en te geven op de crisis waarin we ons nu bevinden: De nucleaire bedreiging van duizenden, overal ter wereld opgeslagen kernwapens, als tijdbom die elk moment kan afgaan³⁹; de ecologische verstoring van ons milieu op aarde waarvan de gevolgen in de toekomst nauwelijks te overzien zijn, en ten slotte de sociale conflicten die meer en meer geweld oproepen bij verontwaar-

³⁹ P E R S B E R I C H T: Burgerinspectie op Volkel kernwapenbasis: Eerste kamerlid Pitstra gearresteerd bij inspectietoetocht op basis - Utrecht, 1 oktober 1999. Bij een burgerinspectietoetocht op vliegbasis Volkel werden vanmiddag enkele tientallen actievoerders gearresteerd nadat hen de toegang werd ge-weigerd en ze zelf het terrein opgingen. De bedoeling van de actie was om de aandacht te vestigen op de kernwapens die nog steeds op de basis liggen, in weerwil van de beweringen van de Nederlandse regering dat ze voorstander is van nucleaire ontwapening. In toespraken die aan de toegangspoort werden gehouden vestigden sprekers de aandacht op de voortgaande betrokkenheid van Nederland bij de nucleaire wapenwedloop. Elise Leijten van de Werkgroep burgerinspectie 1 oktober wees op de uitspraak van het internationaal gerechtshof van 1996, waar kernwapens illegaal werden verklaard. Nederlanders zijn verantwoordelijk voor het handelen van de staat, en moeten die dus bestrijden als het internationale recht ondermijnd wordt. Senator Pitstra (GroenLinks) viel het misverstand aan dat kernwapens na de val van de muur niet meer zo'n probleem zijn. Het 'Monster van Frankenstein', zoals hij het noemde, kan nog steeds tot een „waaninnig aantal doden en slachtoffers leiden". Hij schetste de vele ontwikkelingen die de kernwapenwedloop eerder versterken dan afremmen en riep de Neder-landse regering op om de kernwapens eenzijdig te verwijderen. „Weet iedereen van het incident aan de Noorse kust op 25 januari 1995 toen Rusland slechts minuten verwijderd was van de beslissing om een atoomaanval uit te voeren op het Westen", zo vroeg hij. Karel Koster (Werkgroep Eurobom) somde het rijtje bewijzen voor de aanwezigheid van kernwapens op Volkel op. Minister Aartsen had dit zelfs toegegeven tijdens een Eerste-Kamerdebat op 3 november 1998. „De Nederlandse regering houdt nog steeds vast aan haar kernwapenbeleid door het lidmaatschap van de NAVO", vervolgde hij „en dit is direct tegenstrijdig met beloftes over nucleaire ontwapening die in het Non-Proliferatie-Verdrag (NPV) zijn gedaan. Het NPV is door alle NAVO lidstaten ondertekend. Deze hypocrisie is niet onopgemerkt gebleven in de rest van de wereld. Het NPV wordt volgend jaar op een belangrijke conferentie geëvalueerd en deze dreigt volledig te mislukken door het handhaven van het nucleaire beleid door de NAVO. Andere ondertekenaars zullen uit het verdrag stappen en eigen kernwapens gaan ontwikkelen. Een aantal niet-gebonden landen zoals Zweden, Ierland en Zuid-Afrika, verenigd in de Nieuwe Agenda Coalitie (NAC), zullen in de Verenigde Naties voor de tweede keer een resolutie indienen die oproept tot verdergaande stappen naar nucleaire ontwapening. Nederland zou deze resolutie moeten ondersteunen", zo vervolgde hij. Nico Steijnen van de Vereniging Juristen voor de Vrede, beschreef hoe de aanwezigheid van de kernwapens Nederland in overtreding brengt met het internationale recht. Na de toespraken vervoegde het inspectieteam zich bij de poort om toegang tot de nucleaire basis te eisen. Toen die werd geweigerd verschaften zij zich zelf toegang tot het terrein. Uitvoering informatie over (akties tegen) kernwapens op de website: <http://www.ddh.nl/vrede/kernwapens> Op deze site ook de bewijzen van aanwezigheid van kernwapens op Volkel!

(Dit door de redactie toegevoegde persbericht is ook nu nog relevant).

digde mensen die hun overlevingskansen zien verdwijnen ten behoeve van het grote geld van de wereldeconomie. Materialisme viert hoogtij. We leven in de tijd van de grote dans om het Gouden Kalf.

Het boek richt zich in eerste instantie tot Europa en de Europese Unie. Maar hoe staat het met de Europese cultuur? Dit onderwerp komt maar zijdelings aan bod. Toch is een cultuur de drager van onze ziel, van onze manier van denken en uiten als kunst. Kunnen we nog spreken van een typisch Europese cultuur? We hebben een rijk erfgoed uit vorige eeuwen: Kathedralen en andere vormen van architectuur, kunstwerken uit de schilderkunst, muziek, literatuur en gedachtebouwsels uit de filosofie, waar we terecht trots op zijn. Hoe is het echter vandaag de dag gesteld met onze cultuur? Het antwoord is eenvoudig: We worden voor een groot gedeelte beïnvloed door het continent aan de overzijde, Amerika, de USA. Denk aan supermarkten en fast food, coca cola, jeans en baseballcaps, multinationals die een groot gedeelte van de wereldeconomie in handen hebben, maffia en drugs, proliferatie van nucleaire energie en wapens, computertechniek en internet, de haast van de fast-lane life style.

Mixed blessings. Zelfs de kunst 'kickt' dikwijls op het Amerikaanse model: jazz en boogie woogie, shockeffect en glamour. We mogen dit niet in de schoenen van Big Brother schuiven, we hebben daar zelf voor gekozen. Het heeft ons veel opgeleverd, een prettige en geriefelijke manier van leven, maar ook de schaduwkant: de zich verbredende kloof tussen arm en rijk. Veel van deze problemen komen in het boek aan bod. Waar ik vooral de aandacht op wil vestigen is de economie als de gigant die nauwelijks meer in de hand kan worden gehouden. Het grote geld gaat steeds meer een eigen leven leiden en daarover moeten wij ons veel zorgen maken. Voor de politiek een prioriteit. Is een effectief internationaal controleapparaat nog haalbaar? Of moet het geld blijven flitsen?

De EU is grotendeels een economische instelling. Ligt hier niet een schone taak, het opschonen van geldinstellingen en het reguleren van een meer rechtvaardige en sociale verdeling voor allemaal. Ik ben geen econoom en hoop maar dat ik niet voor naïef word versleten als ik deze gedachte op papier zet. Is er genoeg goede wil en integriteit om Europa een nieuwe economie te verschaffen waarin iedereen zich kan vinden?

Wat is het dat ons Europees maakt? Mijns inziens is het de diversiteit van volkeren, talen en culturen, elk met een mate van kleinschaligheid. Zelfs binnen de nationale grenzen tekenen zich de kleine verschillen af. Kleinschaligheid zou economisch gezien dan ook juist moeten worden aangemoedigd: de kunst van het ambacht, het winkeltje op de hoek, het is de verfijndheid van onze 'eigen'aardigheden die onze Europese ziel zo rijk maakt. Hoe dit te realiseren in een tijd waarin het juist lijkt alsof *big beautiful* is? Waar ligt de sleutel tot herbezinning? Bij de institutionele kerken? Dat is nog maar de vraag. Edy Karthals Altes wijdt

enige hoofdstukken van zijn boek aan de mogelijkheid van een grotere inspiratie en inbreng van vooral de christenen. Dat zou ik ook heel graag zien, maar ik betwijfel of dat in deze tijd van versplintering en onderlinge strijd nog haalbaar is. De kerken verliezen steeds meer leden en de jonge generatie, goed opgeleid en gevestigd in de dagelijkse realiteit kan er niet veel meer mee, zoals ik steeds weer hoor.

De dieptepsycholoog Carl G. Jung heeft aan het einde van zijn carrière een beroep gedaan op de westerse mens om zijn ziel te hervinden. Loss of Soul (het verlies van de ziel) wordt bij traditioneel levende natuervolkeren gezien als de grootste ramp die ons kan overkomen. Het resultaat is hardheid, onverschilligheid en leegte. Deze leegte veroorzaakt haast, onrust en herrie, verschijnselen die we niet ver hoeven te zoeken. Dus, ja, een Hart en een Ziel voor Europa, voor elk van ons!

Een van de grondleggers van de EU-gedachte, Robert Schuman, heeft eens verteld dat hij tijdens een meditatie op het idee van een Verenigd Europa kwam, een spiritueel concept van eenheid in diversiteit. Wat is spiritualiteit? Voor zover we dit transcendentale begrip in woorden kunnen uitdrukken zou gezegd kunnen worden dat het daarbij gaat om ons mensen als geheel, niet om ons intellect of onze persoonlijkheid. Spiritualiteit is de centrale drijfveer in het leven. Ze activeert onze diepste beweegredenen, ze is de innerlijke realisatie van het hogere, van het numineuze, van het mysterie. Het is de gave van de heilige Geest.

De grote monotheïstische religies zeggen alle dat het grootste gebod is God lief te hebben met geheel ons hart, met geheel onze ziel en met geheel ons verstand. En onze naasten lief te hebben als onszelf. Is het niet vanzelfsprekend dat wij allen respect hebben voor onze planeet aarde die aan onze zorg is toevertrouwd? Ligt het niet voor de hand dat we onze sociaal-economische betrekkingen herzien op basis van rechtvaardigheid, vrede en solidariteit? Wezenlijke welvaart is het besef van veiligheid voor allen en duurzaamheid voor de toekomstige generaties, onze kinderen. Kinderen hebben allereerst veiligheid nodig om goed te kunnen gedijen. Bovendien moeten ze veel aandacht hebben: nourishment and nurturing, geestelijk en lichamelijk voedsel. Het Latijnse woord 'educare' betekent letterlijk 'uittrekken'. In de oudheid wist men reeds dat een kind niet als 'tabula rasa' ter wereld komt, niet als blanco lei, maar dat innerlijke rijkdom in ieder menskind, hoe klein ook, reeds aanwezig is, latent, potentieel. Opvoeden is dus in de eerste instantie een kind helpen herinneren. De kleintjes zijn nog heel dicht bij hun zielenweten. Het is belangrijk dat hun geestelijke wereld vanaf het begin wordt aangemoedigd en geactiveerd, zodat deze niet later in het leven verloren gaat.

Mooie verhalen, aandacht en respect voor de kleine dingen. Leer ze met eigen ogen kijken. Maak ze niet afhankelijk van de TV en tot zapping zombies, zoals Edy Korthals Altes hen noemt. Leer ze vooral de verwondering... hoewel, dit hoeft eigenlijk niet eens, want het kind heeft die van nature.

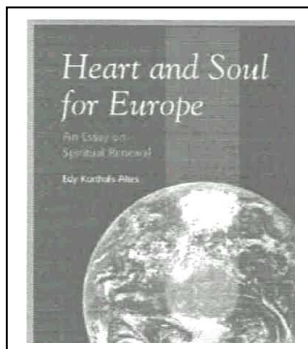
Wat we allereerst nodig hebben zijn evenwichtige ouders, opvoeders en alle middelen die bijdragen aan een gezonde en natuurlijke opvoeding. Computerspelletjes zijn dikwijls gewelddadig en schadelijk. Ouders zouden veel tijd moeten maken voor hun kinderen. Als ze gedwongen door financiële overwegingen beiden moeten werken komen deze vaak aandacht tekort. Het is de nieuwe generatie die straks het wereldbeeld zal bepalen. Investeren in de toekomst is ook economisch gezien dus investeren in aandacht en opvoeding van kinderen.

.Ik citeer uit het boek: "De waarschuwing van Delors geldt voor ons allemaal: Indien wij er in de volgende 10 jaar niet in slagen Europa een ziel te geven, een spirituele dimensie, betekenis in de ware zin des woords, dan hebben we onze tijd verknoeid. Europa kan niet slechts functioneren in de zin van een rechtskundige overweging of via economische know-how. Het potentieel van het Verdrag van Maastricht kan niet gerealiseerd worden zonder enige vorm van inspiratie". (President Delors in een betoog voor de Kerken in Mei 1992)

Eigenlijk zijn er maar twee existentiële visies mogelijk:

- de visie van het eigenbelang dat ten koste van alles verdedigd moet worden: geld, macht, fundamentalistische opvattingen over godsdienst. De visie van 'het eigen gelijk' gebaseerd op vested interests, territoriumdrang, begeerte en winstbejag, die zo vaak resulteert in manipulatie, gebaseerd op rivaliteit en angst voor verlies.
- de visie van een holistische wereld, waar alles en allen in een dynamisch proces verbonden zijn. Mensen van goede wil die eventueel bereid zijn offers te brengen voor dit wereldbeeld van liefde en veiligheid.

Waarvoor kiezen wij, elk van ons? Kiezen we wel? Of gaan we door met sluimeren? Zullen we, elk van ons, hoe kleinschalig ook, stelling nemen? SHALOM - Peace be with you, the peace of our heart and soul.

ICHTHYOLOGIE

Er is in zee een coelacanth gevonden,
de missing link tussen twee vissen in.
De vinder weende van verwondering.
Onder zijn ogen lag voor 't eerst verbonden

de eeuwen onderbroken schakeling.
En allen die om deze vis heen stonden
voelden zich op dat ogenblik verslonden
door de miljoenen jaren achter hen.

Rangorde tussen mens en hagedis
en van de hagedis diep in de stof,
verder dan onze instrumenten reiken.

Bij dit besef mogen wij doen alsof
de reeks naar boven toe hetzelfde is
en kunnen zo bij God op tafel kijken.

GERRIT ACHTERBERG

GROOT ONDERHOUD

Er is in zee een coelacanth gevonden,
de missing link tussen twee vissen in.
Hij had het in de diepte naar zijn zin
maar werd toch, als een prooi, omhoog gezonden.

Door wie? Door God? Als sluitstuk van 't begin?
Dat kunnen wij, als mens, toch niet doorgronden.
Dus deden wij datgene wat wij konden:
wij vinden hem, uit armoe en gewin.

Daar lag hij dan, die vis uit 't onbekende,
hij deed wat denken aan die man aan 't kruis.
Ook deze liet zich naar de mensen zenden
om zich te laten vangen door 't gespuis.

Genoeg gepraat! Zo'n beest van honderd ponden
wil dat hij door de mensheid wordt verslonden!

NICO SCHEEPMAKER

OPKNAPBEURT

Er is in zee een coelacanth gevonden
Terug van eeuwigheden weggeweest
En ieder denkend wezen dat dit leest
Probeert de implicaties te doorgronden

Wordt nu de Schepping, door een boze Geest
Mislukt geacht, terug naar AF gezonden
Om in een zwarte chaos uit te monden?
Een *time warp*, daarvoor voel ik nog het meest

Die kan ons naar de prehistorie leiden
Ofwel (een nieuwe speling der natuur)
Naar 't levend tegenbeeld van ons begin

Verschijnt vandaag of morgen een figuur
In wie wij onze eindvorm onderscheiden?
Het is de vraag, maar houdt de moed erin.

Drs.P.

IMPRESSIES. . . .

Onder deze titel stuurde Ton Borsboom een sympathiek stukje in over onze vergadering op 16 oktober jl. Hij spreekt daarin de wens uit, dat de kerngroep van onze Stichting en het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie in de toekomst vaker bij elkaar zal komen. Immers, de maandelijkse bijeenkomsten van de studiegroep Delft bewijzen, dat men makkelijker tot consensus komt, als men elkaar beter kent.. Op de jaarvergadering van de Stichting ziet men vaak weer nieuwe gezichten en is het altijd aftasten, waar de mensen voor staan. Want ook al onderschrijft men de ideeën van Teilhard, Whitehead, Libbrecht en de doelstellingen van GAMMA, er is altijd sprake van een 'min of meer'. Het bestuur zal elk initiatief uit de groep van sympathisanten voor meer studiegroepen of bijeenkomsten toejuichen en bevorderen. De bijeenkomst in Heiloo gaf zeker heel wat stof tot nadenken. De neerslag ervan kan in GAMMA worden gepubliceerd.

Om meteen maar zelf een positieve bijdrage te leveren aan de verbetering van ons blad heeft Ton zijn al eerder begonnen rubriek 'Stof tot nadenken' (GAMMA 3/4, en. 4/1) heropend met het vaste voornemen hiervoor regelmatig een artikeltje te zullen insturen. Uiteraard is het zijn bedoeling de lezers tot discussie te prikkelen, zodat GAMMA kan uitgroeien tot wat het bedoelt te zijn: een forum over onze rol in de evolutie. De redactie hoopt dan ook dat velen zich erdoor zullen voelen aangesproken en gaan reageren. Dat geldt trouwens ook voor de andere artikelen. De rubriek "Lezers aan het woord" staat ervoor open. (redactie)

STOF TOT NADENKEN

Ton Borsboom

Het artikel van Ben Crul in GAMMA nr 4 (augustus 1999) onder de titel 'Bestaat God als een persoonlijk wezen? Hypothese over hoedanigheden van God.' riep bij mij stof tot nadenken op. Het artikel is een reactie op de door Robert Cumming Neville in 1998 te Leuven gehouden lezing. Het centrale thema was daar: moet God gezien worden als een persoonlijk wezen. Ik ken de inhoud van deze lezing niet en kan daarom niet ingaan op de argumenten die Neville gebruikt. Dit prikkelde mij ook niet zozeer, dat ik hierop wil reageren. Wat mijn wil prikkelde en mijn 'brains' uitdaagde, is de hypothese van Crul.

Crul begint met een analyse van de werkelijkheid, waarin hij uitgaat van de vraag of er wel een God bestaat en zo ja over welke God wij het dan hebben. Hij besluit te kiezen voor de God van het procesdenken, omdat daarin God niet de bekende vooronderstelling is. Mijn vraag is dan hoe komt Whitehead en na hem Hosinki tot het besluit dat er een God bestaat? Opgevoed in een christelijke getinte cultuur hebben zij het begrip God voorhanden. En om de verklaring van de werkelijkheid af te ronden neemt men het godsbegrip uit de christelijke traditie uiteindelijk toch tot uitgangspunt. Van Whitehead is bekend dat hij een voorkeur had voor de

christelijke traditie. Mijn tweede vraag is: laat het bestaan van God zich langs wetenschappelijke weg uit de werkelijkheid verklaren? Deze vraag laten wij even rusten.

Wat dan volgt in het artikel van Crul deed mij sterk denken aan de methode van de oude handboekentheologie. Een aantal argumenten resp. bewijzen met uiteindelijk de conclusie. Crul komt afsluitend tot het volgende: "Concluderende kan gezegd worden, dat het procesdenken, door het accentueren van het persoonlijke wezen van God, aan God als 'schepper' weer een wetenschappelijk verantwoorde plaats geeft midden in het hart van de evoluerende werkelijkheid". Ik vraag mij af: wat is nu precies bewezen? Kun je het persoon-zijn van God wel bewijzen langs de wetenschappelijke weg van indien dit waar is dan volgt daaruit dat? Wat hebben gelovige en ongelovige mensen aan deze wetenschap? Als theoloog ben ik huiverig geworden van de zogenaamde Godsbewijzen. De geschiedenis van het christendom bewijst dat men daardoor eerder God heeft dood gemaakt dan levend. In de bijbelse en christelijke boodschap gaat het om de levende God. Thomas van Aquino laat zijn godsbewijzen volgen door de opmerking: en dat is dan wat wij God noemen. Mijn inziens relateert Thomas hiermee zijn eigen godsbewijs. De vraag blijft dan ook laat God zich wel bewijzen langs wetenschappelijke weg? Vele pogingen zijn gedaan, maar uiteindelijk zijn zij allemaal stuk gelopen op de menselijke ervaring. Wie God niet ervaart in zijn of haar leven, kan ook moeilijk geloven in een persoonlijk wezen, dat zich om hem of haar bekommert. Ik denk dat God zich niet laat bewijzen door het toepassen van wetenschappelijke methoden.

Aartsvader Abraham had geen wetenschappelijke methode ter beschikking, toch geloofde hij in een levende God. In zijn omzwervingen als nomade heeft hij een existentiële ervaring gehad, die hem betrok op het buitengewone. Hierover is hij gaan spreken. Zijn ervaringen zijn doorverteld van vader op zoon, maar zonder eigen ervaringen had het godsgeloof geen been gehad om op te staan. Telkens opnieuw ervoeren mensen hun betrokkenheid op het numineuze, het geheimzinnige, dat hen ontzag inboezemde en hen tegelijk fascineerde. Mozes had de ervaring van het brandende braambos, het symbool voor een brandende ervaring, die diep ingreep in zijn innerlijke leven en hem aanzette tot bevrijding van zijn volk, ondanks zijn menselijke tekortkomingen. Deze brandende ervaringen van mensen zijn doorverteld en opgeschreven en leiden uiteindelijk tot een leer. De christelijke dogma's hebben hun grond in menselijke ervaringen, die uitgekristalliseerd zijn. We leven nu in een tijd waarin deze dogma's ter discussie staan. Zij zullen opnieuw moeten worden getoetst aan menselijke ervaringen en wetenschappelijke inzichten.

Bij een persoonlijk opgevatte God gaat het om de ervaringen van Gij en ik, ik en Gij. Dit is een relatie, die zeer persoonlijk is en niet kan worden bewezen langs welke weg dan ook. Jezus van Nazareth was een voorbeeld van zo'n persoonlijke

relatie met God. Zijn leerlingen ervoeren dit als authentiek en vertelden daarover. De relaties tussen mensen maakt hen tot personen. Zo ook de relatie, die een mens heeft met God. Pas als de mens God in zijn leven ervaart als een levende aanwezigheid kan er sprake zijn van een God, die persoon is. Veel mensen zullen in hun leven weinig of niets ervaren van een persoonlijke God. Soms heel even maar kan het doorbreken, het licht in ons innerlijk. Wij zullen het moeten doen met ons geloof; dat wil zeggen met ons vertrouwen dat het goed met ons zal aflopen ondanks al onze menselijke tekortkomingen.

Wil een en ander nu zeggen, dat Crul ongelijk heeft? Ik denk het niet. Het heeft betekenis voor een mens te weten dat hetgeen hij ervaart als goddelijk ook langs de weg van de menselijke rede kan worden begrepen. Ik ben alleen van mening dat het andersom niet werkt. Als een mens het goddelijke niet ervaart in zijn of haar leven dan helpt geen enkel wetenschappelijk bewijs. Stephen Hawking heeft in zijn boek *Het Heelal* een poging gedaan God 'op zijn staart te trappen'. In feite is het een grote zoektocht naar God, die hij niet vindt in en achter fysieke wetmatigheden.

Paula Copray verwoordt een en ander prachtig in haar bundel *Als horende de Zwijgende*, gedachten en gebeden van een God zoals verbeeld in de proces-theologie'.⁴⁰ Hieronder volgt haar gedicht *Zichtbaar tastbaar*.

Zichtbaar tastbaar

Ik wil jullie in mijn armen dragen
onder mijn vleugels beschermen
jullie naam staat gegrift
in de palm van mijn hand,

maar dat verwaande verstand van jullie
veegt elk gevoel weg
of ik besta
ja, dat is de vraag die jullie pijnigt:
of ik wel besta
om maar niet te voelen
dat ik er ben.

Ik smEEK om jullie
hol achter jullie aan
sta met open armen voor jullie
roep in jullie

⁴⁰ Uitgave Dabar-Luyten, Aalsmeer, 1997.

Ik put me uit in veelheid van vorm en kleur
in muziek, in taal,
in liefde van ouders,
in het spel van een kind,
in een bloeiende bloem,
in golvend water,
in de trouw van een hond
in de nabijheid van vrienden

in stilte ben ik verstaanbaar

met de ogen van je hart
kun je mij zien
zie jij mij?

Hier gaat het om ervaring opgedaan in het leven. In de stille momenten treedt dan een persoonlijk contact op tussen de dichteres en God. Dit gedicht heb ik niet zo lang geleden verwerkt in een toelichting op de lezingen in een viering. Opvallend was de herkenning bij veel mensen. Er is over nagepraat. Het sluit aan bij de menselijke beleving.

Ook van pater Teilhard de Chardin is een gebed bekend, dat ingaat op de ervaring. Het is getiteld *Ik wil mij U verbonden voelen* uit *In Gebed*⁴¹. Teilhard bidt:

"Om U inniger te omhelzen, Heer,
wil ik dat mijn bewustzijn
zo ruim wordt als de hemelen, de aarde en de landen,
zo diep als het verleden, de woestijn en de oceaan,
zo fijn als een atoom van de materie
en de gedachte van het menselijk hart.
Ik wil mij met U verbonden voelen
door heel de ruimte van het heelal;
ik wil mijn liefde geworteld zien in ieder ding,
want door heel de oppervlakte van de wereld
biedt Gij U aan mij aan,
opdat ik U moge ervaren en vasthouden. "

Direct hieronder volgt in hetzelfde boek een tekst van Simone Weil:

"Als Gij tegenwoordig zijt, Heer,
hoe komt het dan toch dat ik nooit ben waar Gij zijt?"

⁴¹ *In Gebed*, Uitgave Brepols-Turnhout/KBS-Boxtel, 1988

Teilhard voelt zich opgenomen in het goddelijk milieu, alles ademt God. Die ervaring is voor Teilhard essentieel. Van hieruit leeft hij en houdt hij het vol. Simone Weil, tijdgenoot van Teilhard, ervaart weinig van het goddelijk milieu en vraagt zich af waarom zij altijd op de verkeerde plaats is. Stemt dit laatste niet overeen met hetgeen de meesten van ons overkomt? Bewijzen dat God bestaat als persoon is één, maar God ervaren als persoon is een zaak van een geheel andere orde. Teilhard en Whitehead hebben dit goed begrepen, terwijl hun uitgangspunten verschillend waren. Voor Teilhard was God de door Jezus van Nazareth verkondigde Vader. Voor Whitehead stond dit allemaal niet zo vast, maar uiteindelijk koos óók hij .

Genoeg stof om over na te denken. Volgende keer gaat het over een ander aspect.

IS ER TUSSEN WERELDCULTUREN EEN NIEUWE GESPREKSVORM NOODZAKELIJK EN MOGELIJK? ⁴²

door Wim van Eyden

II. OVER DE MOGELIJKHEID

7.0 Nadat we de noodzaak van een nieuw type mondiale communicatie- of gespreksvorm hebben aangetoond, moet in het tweede deel van deze beschouwing nog de mogelijkheid ervan aan de orde komen. Uitgangspunten zullen hierbij zijn:

1. dat - zoals reeds gezegd - in zo'n nieuwe communicatie- of gespreksvorm tussen de (wereld)culturen geen van hen mag overheersen;
2. dat daar meer voor nodig is dan de alom gepredikte verdraagzaamheid en verzoening, hetgeen in 7.1 nader zal worden toegelicht.

Hierbij gaat het in eerste instantie niet om aspecten van organisatie en management, maar om de dieper liggende mogelijkhedenvoorwaarde(n) voor zo'n nieuw type communicatie of gesprek.

7.1 Het hier bedoelde *meer* wordt treffend uitgedrukt in de Franse paradox *Pour discuter, il faut être d'accord*. Willen we voorkomen, dat belangrijke gesprekken (samenspraken die ertoe doen) niet verzanden in oeverloos gezwam of verholen onverschilligheid, dan zegt deze paradox, dat men elkaar gedurende het gehele proces ergens op moet kunnen aanspreken. Dit houdt dan natuurlijk niet alléén in, dat je verstaanbaar moet spreken, leesbaar moet schrijven, de te gebruiken metaforen, begrippen en symbolen zo duidelijk en zo creatief mogelijk moet beschrijven, definiëren of verbeelden, naar de ander moet luisteren en zijn vragen en antwoorden ernstig moet nemen, hoor en wederhoor moet toepassen, zonodig je eigen opvatting ter discussie moet stellen en verder alles doet wat conform de regels voor een goede socratische, sociocratische, musyawarah dan wel technologische communicatie- of gespreksvorm nodig is. In de context van het dagelijks leven is dit alles voldoende. Gaat het echter wereldwijd om ontmoeting en samenwerking van culturen - of sterker nog om integratieprocessen binnen gemengde samenlevingen - dan is dit alles *niet* voldoende.

Dan slaat bedoeld *accord* vooral op de noodzaak te beschikken over een formeel, open en dynamisch referentienetwerk of -model. Dit model moet dusdanig zijn, dat het via retroreflectie of actieve reductie naar dieper gelegen niveaus vergelijking mogelijk maakt. Dat betekent, dat het zoveel mogelijk vrij moet zijn van paradigma's. Het gaat dus om een wijsgerig opgezette dieptestructuur, waarbinnen de

⁴² Het eerste deel van dit artikel behandelt de vraag of de noodzaak aanwezig is om te komen tot een discussiemodel, dat de huidige communicatie- of gespreksvormen vervangt. Zie *GAMMA* jrg. 6 nr. 5, p. 26-34

vele bestaande en oude culturen als authentieke invullingen (of beter gezegd als *oppervlaktestructuren*) kunnen worden beschouwd. Bij die beschouwing zullen zij zichzelf in hun specifieke geaardheid en plaats binnen het model herkennen.

Libbrecht en ik hebben ons gedurende vele jaren - naast onze beroepsarbeid in oost en west en aanvankelijk onafhankelijk van elkaar - intensief verdiept in de vraag, hoe de gezochte dieptestructuur achteraf vanuit die (oppervlaktestructuren van) bestaande en oude culturen kan worden gegeneerd. En bovendien, hoe het model kon worden verbeeld en - voor zover mogelijk en nodig - wetenschappelijk kon worden verantwoord. Gedurende dit post-hoc-onderzoek bleek dat zo'n dieptestructuur (hier verder ook wel *Comparatief Model van Libbrecht* genoemd) weleens de belangrijkste mogelijkheidsvoorwaarde zou kunnen zijn voor een nieuwe, zinvolle en mondiale communicatie- of gespreksvorm. En ook een *conditio sine qua non* voor een - in zowel natuurlijk, verstandelijk als emotioneel opzicht - zo evenwichtig en verantwoord mogelijk verloop van ontmoetings- en integratieprocessen waarin - het zij nogmaals gezegd - geen van de betrokken culturen mag overheersen.

7.2 Het in 7.1 vermelde post-hoc-onderzoek heeft plaats gevonden binnen een veel dieper gaand onderzoek naar de ontwikkeling van een *comparatief wijsgerige benadering van de werkelijkheid*, afgekort CW. Het heeft uiteindelijk geleid tot een voorlopig ontwerp van de gezochte dieptestructuur in de vorm van een *dynamisch comparatief model*, afgekort CM⁴³. Fig. A op blz. 37 geeft hiervan een beeld.

Besprekingen van dit comparatief model (CM) in België, Nederland, India en Indonesia hebben het in 7.1 uitgesproken vermoeden bevestigd. Namelijk, dat dit dynamisch CM naar alle waarschijnlijkheid een zeer belangrijke mogelijkheidsvoorwaarde vormt voor creatieve ontmoeting, duurzame ontwikkeling, zinvolle samenleving en integratie van (wereld)culturen.

7.3 Voor een goed begrip en ter voorkoming van misverstanden zal hier eerst puntsgewijs (a t/m e) worden weergegeven, wat in dit verband wèl en wat nièt onder een comparatief wijsgerige benadering van de werkelijkheid (CW) annex comparatief model (CM) moet worden verstaan.

a. De CW is geen nieuwe wijsbegeerte, geen nieuwe filosofische theorie, en wil zeker niet het zoveelste filosofisch systeem worden. De comparatief wijsgerige benadering van de werkelijkheid heeft een fenomenologisch uitgangspunt en plaatst zich in een wereldwijd pluralistisch perspectief. Dit betekent:

⁴³ Zowel de CW als het CM bespreekt prof. dr. Ulrich Libbrecht uitvoerig in zijn *Inleiding Comparatieve Filosofie*. Deel I ervan behandelt *Opzet en Ontwikkeling van een Comparatief Model*, deel II *Culturen in het licht van een Comparatief Model*; ISBN 90.232.28.456-1995 en 90.232.33.034 - 1999.

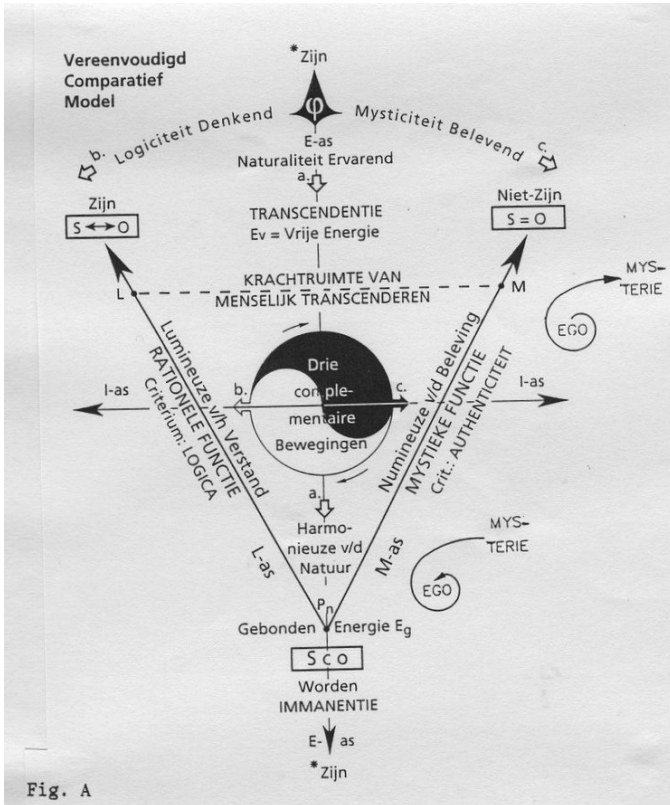

Fig. A

- Zij, de CW, gaat uit van de culturele fenomenaliteit, zoals die zich historisch tot op heden wereldwijd op pluriforme wijze heeft ontwikkeld.
- Zij tracht in de bestaande mondiale spanningsvelden binnen en tussen de grote wereldculturen de universalistische zowel als de relativistische stellingname te overwinnen. Beide zijn de keerzijden van dezelfde munt, t.w. de thans sterk gedevalueerde munt van de oude modernistische, d.w.z. dualistische wereld- en mensvisies. De CW gaat daarentegen uit van een pluralistische oplossing binnen de - in de CW annex CM beschreven - krachtruimte van menselijk transcenderen.⁴⁴

b. De CW wil zich niet bezondigen aan een passieve vergelijking van oude en bestaande (wereld)culturen. Zij bekritiseert noch beoordeelt ze, gelijk dat vroeger nogal eens op simpele en arrogante wijze gebeurde en helaas nog gebeurt. Zij laat

⁴⁴ De *krachtruimte van menselijk transcenderen* in het comparatief model (CM) komt in principe overeen met de *nöösfeer* of *gehomïniseerde fase* van de evolutie bij Teilhard de Chardin.

ze allemaal in hun eigen waarde en zelfrespect. Dit betekent dat de CW methodologisch uitgaat van de volgende punten:

- De harde kern van deze (wereld)culturen bestaat veelal uit een of andere verschijningsvorm van één van de (wereld)religies, tezamen met een bepaald daarmee samenhangend filosofisch systeem, dat er de zgn. intellectuele uitdrukking van is. Deze kern met zijn mentale implicaties leeft meestal onbewust in het handelen en denken voort, maar hoe verscholen deze zgn. paradigmata ook mogen zijn, ze blijven op enigerlei wijze toch herkenbaar. Ze zijn dan ook diep verworteld in de historische perioden en geografische gebieden, waarin zij zijn ontstaan en waarin ze zich hebben kunnen ontwikkelen.
- Voor de CW is het verder van principieel en van methodologisch belang:
 - dat elk van deze culturen wordt beschouwd als een specifiek, paradigmatisch bepaald (en ook aan tijd en plaats gebonden) antwoord op primordiale kwesties, zoals creativiteitsvragen;
 - dat deze antwoorden a.h.w. de oppervlaktestructuren vormen van elk van deze culturen, die als zodanig dus niet gelijk, maar een variant van elkaar zijn. D.w.z. dat zij niet zonder meer vergelijkbaar zijn, net zo min als je mensen zo maar met elkaar kunt vergelijken.
- Al deze culturen vormen tezamen over heel de wereld een divers cultureel landschap.

c. Uiteraard bestaan er gradaties m.b.t. de hiervoor in 5.3 bedoelde steeds dieper liggende vragen. D.w.z.:

- Direct onder de soms zeer diverse oppervlaktestructuren zullen zulke vragen nog een sterk variabel karakter vertonen. Anders gezegd: de culturen zijn op dit niveau nog in hoge mate onvergelijkbaar. Vergelijkt men ze toch, dan blijkt zo'n simpele, oppervlakkige vergelijking - door Chomsky *passieve reductie* genoemd - steeds te verzanden in *incommensurabiliteit* (onvergelijkbaarheid).
- Maar gaat men dieper, dan blijkt een steeds kleiner, maar tegelijk ook steeds belangrijker deel van de vragen invarianter te worden. Hiervan uitgaande, ontwikkelde Chomsky (weliswaar t.b.v. de taalwetenschap) de term *actieve reductie*, die hier voor het eerst is toegepast bij het onderzoek naar de dieptestructuur van culturen. In de loop van zo'n actief reductieproces wordt de dieptestructuur steeds duidelijker.
- Op het niveau van de diepste vragen (bijvoorbeeld creativiteitsvragen) zullen de culturen een zeer grote mate van invariantie vertonen, waardoor zij in het uiterste geval zelfs hun gezamenlijke dieptestructuur zouden kunnen vrijgeven.

d. Vanaf dit niveau met hoge graad van invariantie tracht nu de CW voorlopige comparatieve modellen te ontwikkelen, die ons post hoc (dus achteraf) een goed

inzicht kunnen geven in de mogelijkheden voor de wijze van ontstaan en ontwikkeling (tot op heden) van de grote wereldculturen en -religies.⁴⁵

- Uit deze voorlopige modelontwerpen zal nu het, voor de CW meest geschikte comparatieve model CM moeten worden gekozen. Hierbij is het allerbelangrijkste criterium de vraag:

WELK MODEL KAN HET BESTE DE GROTE FUNDAMENTELE CULTUUR-WAARDEN GENEREREN?

Nu vertonen alle culturen zeer complexe karakters, waardoor met tamelijk veel inconsistenties en zelfs incoherenties rekening moet worden gehouden. Men zal zich er dus steeds van moeten vergewissen of men de - in de punten c en d beschreven - weg van actieve reductie lang genoeg heeft doorgezet. M.a.w. of men wel een zodanig diep niveau van invariantie heeft bereikt, dat men in voldoende mate buiten de gevarenzone van de incommensurabiliteit is geraakt. Op deze wijze ontstaat in principe de mogelijkheid om alle grote (wereld)culturen met hun specifieke waarden en kenmerken te vergelijken. Alsook, om hun (r)evoluties en onderlinge beïnvloedingen c.q. overheersingen beter te kunnen volgen. Een zeer belangrijke voorwaarde bij dit onderzoek is voor alles:

- dat alle culturen gedurende het hele comparatief proces, dus bij elke volgende stap in dit proces, steeds op hun sterkste c.q. meest creatieve zijde worden benaderd en aangesproken.

e. Mocht op het einde van deze weg van actieve reductie nog onvoldoende zekerheid bestaan t.a.v. genoemde gevarenzone, dan kan men het beste vanaf dat moment een andere weg beproeven. Zo kan men bijvoorbeeld afgaan op de intuïtie van de ontwerper van het CM en telkens achteraf bezien, of en hoe het model werkt. In het algemeen een normale procedure bij onderzoek en ontwikkeling, nl. als hier op cruciale momenten grenzen moeten worden verlegd. Meestal moet zo'n procedure dan enkele malen worden herhaald tot het doel binnen zo'n hermeneutische cirkelgang ten naaste bij is bereikt. Dit moge een nadeel zijn, aan de andere kant biedt zo'n slotfase in een modelontwikkeling ook voordelen, bv.:

- Het kan ons helpen bij het achteraf formuleren van steeds verder en dieper gaande vragen, die ons dan uiteindelijk toch diep genoeg in het weinig tot niet variante gebied kunnen laten doordringen.

⁴⁵ Het zij nog eens benadrukt, dat het bij deze modelontwikkeling gaat om formele modellen en niet om theorieën. Want theorieën zijn juist invullingen of substituties achteraf van dergelijke comparatieve modellen, juist zoals bij algebraïsche modellen.

- Zo'n slotfase in de modelontwikkeling kan tevens een geheel van zinvolle studieprojecten en adequate probleemstellingen genereren, die niet alleen van belang zijn:
 - voor academische en andere wetenschappelijke onderzoekers, maar ook
 - voor die mensen, die zich zeer betrokken weten bij deze comparatieve benaderingswijze (CW). Ze kan hen bijvoorbeeld inspireren bij fundamentele stellingnamen en bij het zoeken naar creatieve oplossingen voor grote culturele, politieke en maatschappelijke problemen, waarmee we de komende decennia (21e eeuw) op wereldschaal zullen worden geconfronteerd.

8.0 In 7.2 was sprake van een door Libbrecht ontworpen comparatief model. Het is in fig. A (blz. 41) weergegeven. Het is het resultaat van een, gedurende vele jaren zo consequent mogelijk doorgevoerde actieve reductie. Hiervoor was vereist, dat alle betrokken culturen gedurende het gehele ontwikkelingsproces van dit CM op alle doorslaggevende beslissingsmomenten op hun sterkste zijden en hun meest creatieve inspiraties werden aangesproken. Bij elke beslissende keuze werd dus de vraag gesteld:

**WELKE CULTUUR HAD OF HEEFT INZAKE HET AAN DE ORDE
ZIJNDE ASPECT DE MEEST CREATIEF AANSPREKENDE
INSPIRATIE EN/OF DE MEEST CREATIEVE INTUÏTIE?**

Zulks uiteraard in samenhang met de andere aanliggende aspecten. Uitgangspunt was en bleef: een gelijkwaardige benadering van in principe alle culturen.

Opm.: Teneinde de bestudering van het boek *Inleiding Comparatieve Filosofie* wat te vergemakkelijken, zal in 8.1 & 8.2 een korte samenvatting worden gegeven van de formele opzet en ontwikkeling van het comparatief model. Zie ook hfdst. 8 van *Inleiding Comparatieve Filosofie* en speciaal hfdst. 8.2 van dit boek.

8.1 De in 7.1 vermelde ontwikkeling van een comparatief wijsgerige benadering van de werkelijkheid (CW) kan als volgt kort worden samengevat:

Rond de in alle culturen sinds mensenheugenis steeds weer opnieuw oplevende creativiteitsvraag naar de wordingswereld is eerst een kosmologisch model ontworpen en vervolgens - daarin geïntegreerd - een anthropologisch model. Hierbij ging Libbrecht uit van de wetenschappelijke kennis en inzichten, zoals we die op het einde van de 20e eeuw in relativiteitstheoretisch, quantumfysisch, chemisch, (moleculair)biologisch, genetisch en ethologisch opzicht met betrekking tot de werkelijkheid hebben. Verder wijdde Libbrecht speciale aandacht aan de basisintuïtie, die het comparatief model moest dragen en van waaruit het zou moeten worden gegenereerd. Het werd een inspirerende basisintuïtie, die in de eenvoudige vorm van een elementair assenstelsel het homogene (d.w.z. het niet-

dualistische) en ook het synergetisch karakter van de werkelijkheid goed bleek te kunnen weergeven.

De basisintuïtie van het comparatief model (CM) gaat namelijk uit van een continue uitwisseling van geëmaneerd kosmische, zo men wil, goddelijke energie E en de daaruit getransformeerde universele informatie I. Tezamen vormen zij het assenstelsel E x I van het basismodel. Vanuit dit basismodel werd vervolgens het CM structureel ontwikkeld. Na een maximale reductie (alles teruggebracht in een denkbeeldig plat vlak) gaf dit een assenkruis, bestaande uit de verticale energie-as E en loodrecht daarop een horizontale informatie-as I, die links van de E-as de kennisinformatie $S \rightarrow O$ betreft en rechts van de E-as de belevingsinformatie $S \leftarrow O$. Zie Fig. B & C.

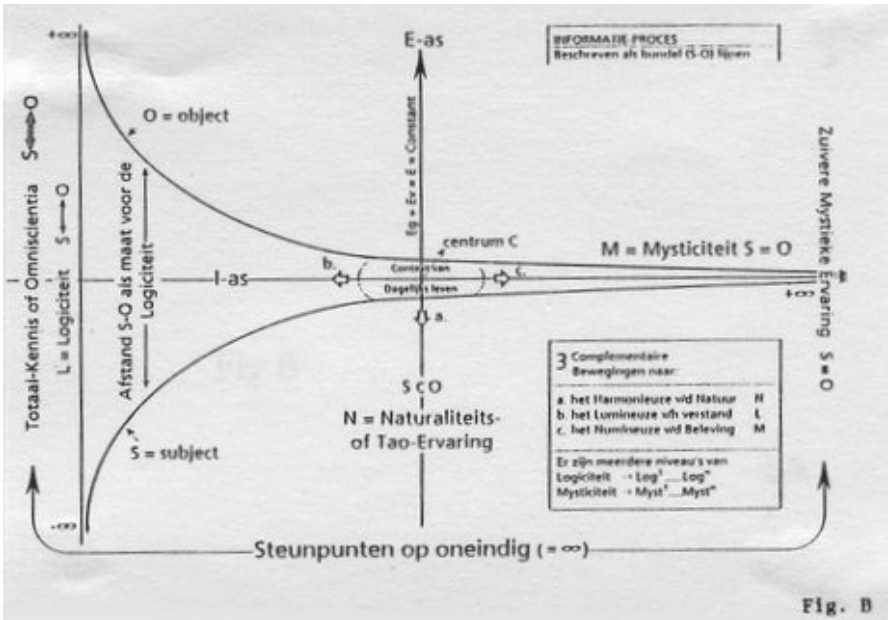
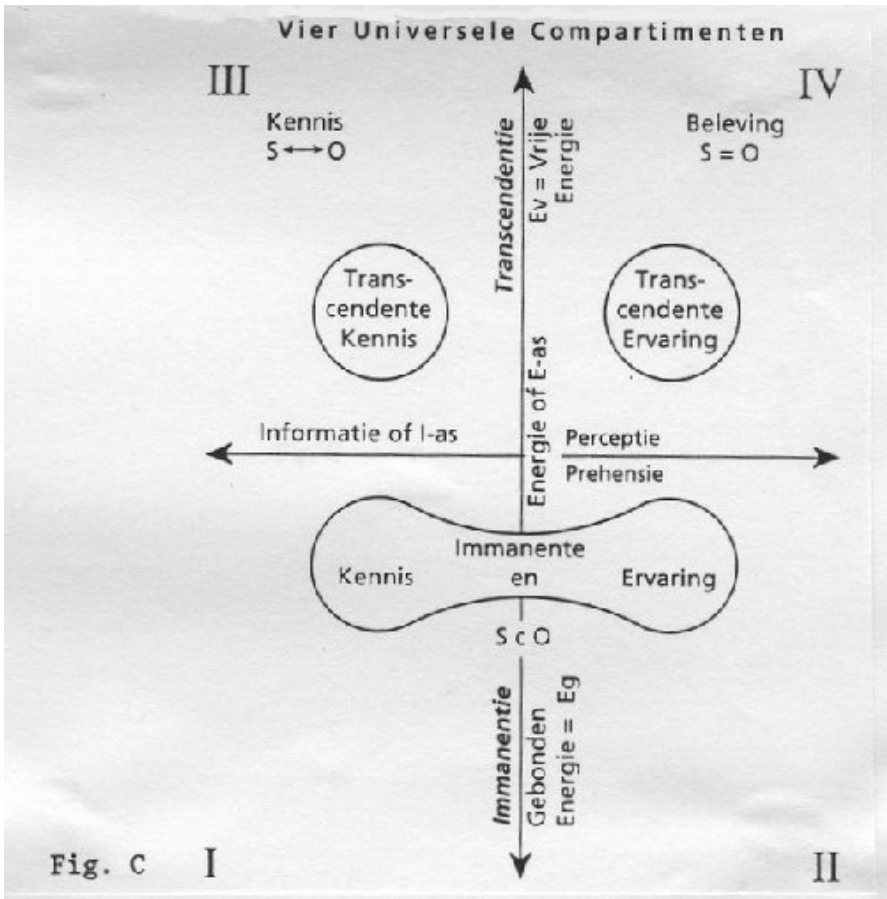

Fig. B

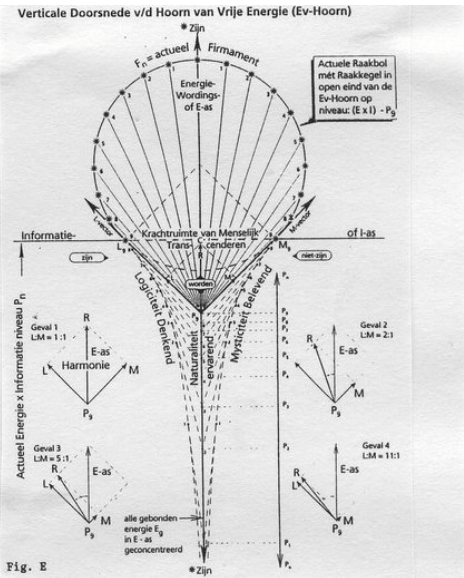
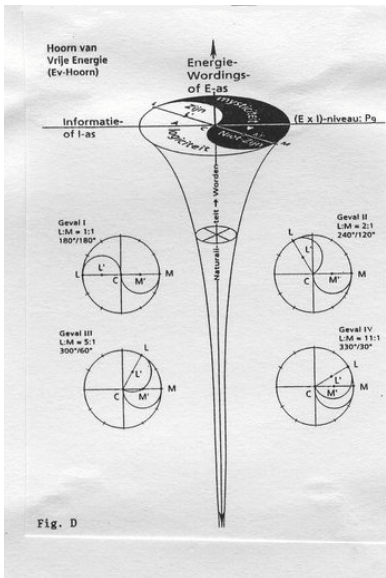

Deze beide transcendentie dimensies of functies komen voort uit de immanente ervaring S c O die spontaan ontspringt uit de energie-as E en die daarom hier ook wel wordings-as E wordt genoemd. Uitgangspunt blijft steeds: de energie-, wordings- of E-as. In neerwaartse of immanente (kijk)richting van de E-as spreken we van gebonden energie E_g en in opwaartse of transcendentie (kijk)richting van vrije energie E_v .

Het zal duidelijk zijn, dat gaande in opwaartse, d.i. in transcendentie (blik)richting, elk *nieuw* moment in de creatieve voortgang meer gebonden energie E_g wordt getransformeerd in vrije energie E_v . De vrije energie E_v manifesteert zich in de evolutie steeds als twee complementaire dimensies of functies. Deze zijn achter-eenvolgens: de immanente kennis en ervaring als de twee complementaire

aspecten van het instinct, dat evolutionair overgaat in de complementariteit van transcendente kennis (verstand) en transcendente ervaring (gevoel), met als voorlopig hoogste complementaire bloeiwijze van onze evolutie, zijnde wijsheid en geest, als de meest transcendente vormen van vrije energie Ev. Hierbij blijft de som van beide energievormen, overeenkomstig het basismodel constant, dus: $Eg + Ev = E = C(\text{onstant})$. Zie fig. C.

8.2 De met de big bang in werking getreden continue uitwisseling van energie en informatie ($E \times I$) manifesteert zich het sterkst in de zgn. noösfere of gehominiseerde fase van de evolutie, in het CM de *krachtruimte van menselijk transcenderen* genoemd. Deze fenomenalisering of uitwisseling van $E \times I$ is een fundamentele eigenschap van de werkelijkheid. Zij openbaart zich als de transformatie van gebonden energie Eg tot vormen van vrije energie Ev . Dat wil dus zeggen: in gebeurtenissen, zoals verschijnselen, werkingen, dingen, planten, dieren, mensen etc. die elkaar wederzijds informeren. Vanwege dit wederzijdse aspect zijn deze steeds zowel *informata* als *informans*. Vandaar de benaming informatie-as I. Dit impliceert in de evolutie, in de creatieve voortgang, een subject-objectrelatie S R O, die vanuit de immanente ervaring S c O in de krachtruimte van menselijk transcenderen, links van de energie- of E-as in het denken van wetenschap en techniek transcendeert naar S <-> O en rechts van de E-as (die dus tevens de wordingsas van deze krachtruimte is) in de beleving en mystiek transcendeert naar S = O; of zoals Cioran zei: *La Mystique, cette sensualité transcendente*. (Zie fig. D en E)

Het menselijk bewustzijn bezit dus volgens het CM binnen de krachtruimte van menselijk transcenderen (noösfeer) drie complementaire dimensies of functies, t.w.:

N., het ervaren van de Naturaliteit van de werkelijkheid: S c O

L., het denken van de Logiciteit of rationaliteit van de werkelijkheid: S <-> O

M., het beleven van de emotionaliteit en Mysticiteit van de werkelijkheid S = O

8.3 Het voorgaande wil niet zeggen, dat volgens het comparatief model de werkelijkheid zèlf driedimensionaal is. Het CM houdt wèl in dat de mens door zijn driedimensionaal bewustzijn de werkelijkheid nu eenmaal niet anders kan benaderen. Vandaar dat de mens het *diepe geheim* van de *AIENE Werkelijkheid*, hier verder gesymboliseerd als het (*), niet in enig absolutum⁴⁶ kan (be)vatten, (be)grijpen, dan wel (be)leven. Hier stuiten we op de diepste betekenis van het woord Ge-HEIM, t.w. dat wat méér THUIS (HEIM) is IN, of wat IN-tiemer verbonden is met de werkelijkheid, dan wat of wie ook. Door een diep ingrijpende innerlijke ervaring van dit diepe geheim, gesymboliseerd in (*), ontwikkelde dit symbool zich bij Libbrecht en mij tot het inspirerende uitgangspunt voor de analyse en de synthese van het synergetisch comparatief model. Zie *Inleiding Comparatieve Filosofie*, hfdst. 8.2, waarin dit nader is uitgewerkt. Tijdens deze analyse en synthese ontwikkelde zich uit genoemde innerlijke ervaring, gesymboliseerd dus in (*), als vanzelf een creatieve en inspirerende *verbeeldingsmethodiek*. Op dit hele proces zal later in een ander verband nog worden teruggekomen.

III. TOEPASSING van het COMPARATIEF MODEL van ULRICH LIBBRECHT in COMPARATIEVEN

Of met het comparatief model van Libbrecht (CM) genoegzaam is voldaan aan het *accord* bedoeld in de paradox *Pour discuter, il faut être d'accord*, kan pas blijken als de vruchten van het CM zijn uitgebot en gerijpt. Immers, aan de vruchten kent men de boom, in dit geval de boom van het CM. Dit betekent, dat dan:

- moet blijken of de toepassing van het CM het inderdaad mogelijk maakt om bij tegengestelde opvattingen, standpunten etc., kortom bij tegenstrijdige oppervlaktestructuren, hun dieptestructuur of complementaire oorsprong op dieper liggend niveau te ontdekken en te verhelderen.

⁴⁶ *Absolutum*: hier gebruikt in de gelijktijdige betekenis van *los van alles* (Nada; Sunyata of Nirvana) en van *emanator en attractor van alles* (Todo; Samsara). We kunnen daarbij denken aan het *Todo Y Nada* van Juan de la Cruz en het *Samsara & Sunyata* van het boeddhisme (zie p. 485 van Ulrich Libbrecht *Inleiding Comparatieve Filosofie*). De bijbelse ? en ? hebben zo gezien alleen betrekking op de ons toegekeerde *buitenkant* van het *diepe geheim* van de *AIENE Werkelijkheid*, die hier gesymboliseerd wordt door (*). Het gaat hier namelijk om het *emanator* [A] en *attractor* [?] zijn van *alles*, en niet om het (*) als zodanig. Aan de *binnenkant* van het (*) vallen A en ? absoluut samen; ze lossen (figuurlijk gesproken/gestemd) totaal in het (*) op.

Dit, om vanuit die bron, bijvoorbeeld bepaalde overheersende, scheefgegroeide of dualistische standpunten te relativieren, waardoor zij in de complementaire krachtruimte van menselijk transcenderen beter kunnen worden geplaatst of uit zichzelf een meer geëigende positie kunnen innemen dan wel vanzelf verdwijnen. Het gaat dus a priori niet om vernietiging van bepaalde oppervlaktestructuren, maar om juist hun verschillen in de krachtruimte van menselijk transcenderen vruchtbaar te maken in nieuwe verdere ontwikkelingen.

Om het voorgaande te verduidelijken zullen hier onder de titel *Comparatieven* een aantal toepassingen van het CM worden beproefd. Bij de keuze van deze comparatieven zijn we uitgegaan van de vragen, die in ons tijdsgewricht in de westerse culturele situatie een grote relevantie bezitten. In andere culturen, bijvoorbeeld de Chinese, de Indonesische of de Indiase, zijn zeer waarschijnlijk andere vragen relevanter, waardoor ook andere comparatieven zullen moeten worden gekozen. Dit neemt niet weg, dat in een aantal van de hier gegeven comparatieven deze andere culturen niet konden worden omzeild. In het licht van de crux van deze studie des te beter!

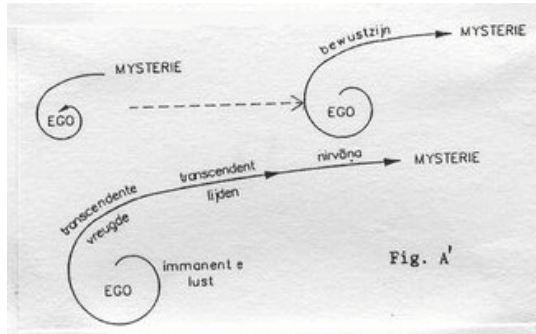
Comparatief I

EMOTIONALITEIT

- Als in een cultuur de emotionaliteit geen filosofische status heeft en zelfs negatief wordt gewaardeerd - met alle daarbij behorende frustraties - hoe is dit dan op natuurlijke, d.w.z. harmonische wijze te herstellen?

Het CM veronderstelt een dynamisch evenwicht tussen de drie dimensies of functies van het menselijk bewustzijn: het ervaren van de Naturaliteit N, het denken van de Logiciteit of rationaliteit L en het beleven van de emotionaliteit en Mysticiteit M van de werkelijkheid. (Zie 8.2) Om het dynamisch evenwicht te herstellen dient de emotionaliteit in zo'n cultuur volgens het CM een omkering van haar intentionaliteit te ondergaan, zodat zij in de krachtruimte van menselijk transcenderen (als transcendente emotionaliteit) weer een geestelijk gezonde, harmonische en vruchtbare bodem kan vormen voor de mystiek. Dit betekent in de menselijke beleving een radicale en ook pijnlijke omkering: van het ego naar het andere, naar de ander en uitiem naar het gans andere....

Hier ligt m.i. ook een belangrijk aanknopingspunt voor een goede benadering van het lijden, het mislukken en het ongeluk, waarmee het leven nu eenmaal gepaard gaat. Zulks naast het gelukken en geluk. [Zie fig. A (blz. 37) en A' (hieronder)]

Comparatief 2

VERDUBBELING VAN DE WERKELIJKHEID

- Als een cultuur de werkelijkheid verdubbelt, zoals * Aarde vs Hemel, * Stof vs Geest, * Lichaam vs Ziel, * Gevoel vs Verstand, * Vrouw vs Man * etc.: Hoe kan dan zo'n dualistische visie worden overwonnen?

In het CM wordt de werkelijkheid ervaren, begrepen en beleefd als één, als een oerspronkelijke eenheid. In de context van ons dagelijks leven wordt dit verbeeld of verwoord * als immanente transcendentie, * als creatieve voortgang, * als evolution créatrice, * als Yang MahaEsa *, als de AIEne werkelijkheid, *.

Er zijn hiervoor nog vele andere verbeeldingen en benamingen, die het gevolg zijn van de driedimensionaliteit ofwel trifunctionaliteit van het menselijk bewustzijn. Gegeven deze condition humain kan de mens het diepe geheim (*) van de AIEne werkelijkheid niet in één natuurlijke metafoor ervaren, of in één logisch woord begrijpen, dan wel in één mystiek symbool beleven. (Zie 8.2)

Door de basisintuïtie van het CM ging als vanzelf de dualistische wereld- en mensvisie over in een monistische. Vanuit zo'n dualisme kan men namelijk geen homogeen dynamisch model genereren. Hiermee verdween dus modelmatig de oude verdubbeling van de werkelijkheid. Dit neemt niet weg, dat men in het CM wel extreme of quasi-dualistische posities kan innemen, dan wel dat men hoe dan ook in zo'n positie blijkt te verkeren (grenssituaties). Modelmatig gezien betekent dit, dat dan één of meer van de dimensies of functies in onze krachtruimte tot nul of bijna nul zijn gereduceerd. In een cultuur waar de immanente dimensie en één van beide transcendente dimensies in de marge zijn gedrukt, spreekt men wel van de ééndimensionale mens. Men moet er dan wel bij aangeven of die overgebleven transcendente dimensie het denken van de logiciteit dan wel het beleven van de mysticiteit van de werkelijkheid betreft. Dat maakt een groot en cruciaal cultureel verschil! Zo maar spreken over de ééndimensionale mens heeft weinig zin en doet - zeker thans - de verwarring eerder toe- dan afnemen. *(Wordt vervolgd)*

God als Persoon, religieus gezien

Ko Kleisen

God als Persoon

De stelling dat God een Persoon is, is religieus en filosofisch m.i. uiterst hachelijk. In zijn artikel 'Bestaat God als een persoonlijk wezen?' (*GAMMA* jrg. 6 nr. 4, aug. 1999) constateert Ben Crul "dat er ook onder degenen die kritisch staan tegenover een traditioneel godsbeeld, velen zijn die terughoudend staan tegenover het beeld van God als een persoonlijk wezen". Tot diegenen behoort ik, zij het dat ik het woord 'ook' hier zou weglaten. Immers, het zijn juist degenen die een traditioneel godsbeeld hebben, die God zien als een persoonlijk wezen. Naar mijn mening past dit godsbeeld beslist niet bij het procesmatige denken, waarmee zovelen van ons zich verwant weten. Ben Crul vervolgt: "Het komt mij voor dat deze terughoudendheid voortkomt uit de associatie van de traditionele God met een persoon die almachtig is, alwetend, absoluut en streng moraliserend. Het wordt als een bevrijding gevoeld dat van dit godsbeeld afstand is genomen, en blijkbaar bestaat de indruk dat met het beeld van God als een persoonlijk wezen de klok wordt teruggedraaid." Ook dit kan ik vrijwel geheel op mezelf betrekken, met dien verstande dat het geen kwestie is van de klok terugdraaien, maar eerder van de klok niet vooruitzetten terwijl de zomertijd toch is ingegaan.

Wanneer men over God spreekt als een Persoon, bezigt men een taal die duizenden jaren oud is, een beeld dat wij kunnen traceren tot de godsdiensten van Assyrië, Babylonië, Egypte en Kanaän en dat ons in het christendom bereikt heeft via de godsdiensten van Israël, Griekenland en Rome. Het geloof van de Israëlieten kende aanvankelijk verscheidene goden, van wie echter één de allerhoogste was; alleen Hij mocht aanbeden worden.⁴⁷ In een langdurig proces ontwikkelde zich hieruit een monotheïsme dat in onze cultuur voornamelijk gestalte kreeg in het christendom.

In het christelijk-religieuze spreken is God al tenminste 1700 jaar een Persoon. Het is een spreken dat met de grote concilies van de oude kerk, zoals dat van Nicea (325) en van Chalcedon (451), verankerd werd in de geloofsleer. Het is een illusie dat je de stelling 'God is een Persoon' op een zodanige wijze van een nieuwe interpretatie kunt voorzien dat je daarmee tegelijk alle connotaties die je onwenselijk acht buiten de deur zet. Zo werkt de taal niet. Dat God een Persoon is, is eeuwenlang in tempels en kerken gezegd en in rituelen zichtbaar gemaakt en miljarden malen gezegd en geschreven, en met zijn interpretaties heeft het zich genesteld in ons collectieve bewustzijn. Het is als de bedding die in onheuglijke tijden door een krachtige stroom in de bodem werd uitgeslepen; de stroom is bijna opgedroogd, maar de bedding ligt daar nog.

⁴⁷ Informatie gebaseerd op een lezing van de oud-testamenticus dr. P.B. Dirksen.

Het bijbelse spreken over God

Het Eerste Testament⁴⁸ vertoont vele sporen van het Kanäanitische geloof in verscheidene goden. In de Nederlandse vertalingen is dat voor een deel wegvertaald, bijvoorbeeld door de naam van god El weer te geven door 'God'. Dat paste in het kader van de klassieke theologie. In haar tot in de finesses uitgewerkte kerkleer ging zij uit van een harmoniemodel, dat vooral bij de protestanten opgeld deed (de katholieken waren minder op de Bijbel gericht): de Heilige Schrift vormt een eenheid en spreekt zichzelf nooit tegen.⁴⁹ Het Eerste en Tweede Testament kent dan ook maar één godsbeeld. Het historisch-kritische Bijbelonderzoek, dat een voorloper had in de Verlichtingsfilosoof Reimarus (18e eeuw) wees dit harmoniemodel af; de Leidse theoloog Abraham Kuenen (1828-1891) verwierf wereldfaam door de wijze waarop hij dat kritische onderzoek fundeerde. De orthodox-protestantse theologie stelde zich ertegen teweer door te stellen dat Schriftkritiek kritiek op Gods geopenbaarde Woord was en derhalve onaanvaardbaar; men mocht niet verder gaan dan tekstkritiek. Het is buitengewoon interessant te zien hoe tegenwoordig theologen uit vanouds orthodoxe kerken zich in snel tempo de resultaten van de Bijbelkritiek eigen maken. Volgens Kuitert heeft de kerkelijke theologie destijds de boot van de Verlichting gemist; men is nu bezig met een inhaalslag.

Het effect hiervan valt moeilijk te overschatten. Het is een bekend feit dat de snelle verbreiding van wat bij de behoudende partij als 'ketterse denkbeelden' te boek stond en van wat in de geschiedenis de Reformatie is gaan heten, te danken (of te wijten als men wil) was aan de uitvinding van de boekdrukkunst. Het informatietijdperk dat we nu beleven brengt een nieuwe revolutie in het christelijk-religieuze denken teweeg, en het ontbreekt redelijke theologen terecht aan lust om onhoudbare stellingen te blijven verdedigen. In het geding is momenteel vooral het Tweede Testament. Kuiterts diagnose luidt, dat de klassieke leer Jezus in de houdgreep neemt door de receptiegeschiedenis te verwaarlozen⁵⁰. Daarmee bedoelt hij dat hetgeen Nicea en Chalcedon vaststelden als de ware leer omtrent God en Christus niet onbetwijfeld hoeft te blijven. Inderdaad zijn er geen zinnige redenen aan te voeren waarom ons godsbeeld na het afsluiten van de

⁴⁸ De gedachte om liever van Eerste en Tweede Testament te spreken dan van Oude en Nieuwe komt van theologen die zwaar tillen aan de joodse bezwaren tegen de christelijke visie dat het 'nieuwe verbond' het 'oude verbond' vervangen zou hebben en dat daarmee het OT een lagere status zou bezitten dan het NT.

⁴⁹ De onhoudbaarheid van deze visie wordt uitvoerig en overtuigend aangetoond door Robin Lane Fox, specialist in de oude geschiedenis, in zijn boek: *De Bijbel: waarheid en verbeelding*, 1991. Hij komt tot de slotsom dat de teksten elkaar heel vaak tegenspreken en dat de Bijbel historisch volstrekt onbetrouwbaar is. Wie een spiritueel geloof bezit, zal daarvan niet ondersteboven zijn: hij verstaat de kunst de Bijbel metaforisch te lezen; voor zijn spiritualiteit maakt het niet uit of wat hij in de Bijbel leest historisch klopt of niet. Overigens ontkent de atheïst Fox niet dat wat historisch fictie is toch waarheid kan bevatten.

⁵⁰ H.M. Kuitert in *Wat was er niet toen Jezus er nog niet was? In Jezus bij hoog en bij laag*, bundel van 19 theologische opstellen van evenzovele auteurs.

canon geen veranderingen meer zou mogen ondergaan. Geen godsbeeld en geen exegese heeft eeuwigheidswaarde.

De orthodoxe⁵¹ visie verenigt de verschillende godsbeelden tot één godsbeeld: God is een Persoon die alle eigenschappen bezit die de Israëlieten hem in de historische ontwikkeling van hun godsbegrip toeschreven.

De kwetsbaarheid van het orthodoxe godsbegrip

Hoe kwetsbaar men zich daarmee maakt, blijkt uit enkele recente boeken die een 'levensbeschrijving' geven van God. Procédé: men neme God zoals hij zich in de verschillende godsbeelden van het Eerste Testament aan ons voordoet, men vatte dit op als ware het een en hetzelfde godsbeeld, conform de orthodoxe verstaanswijze dus, en schrijve hem zo alle eigenschappen toe die van deze godsbeelden deel uitmaken. Zo wordt hij een Persoon, eenzaam, ambivalent, zoekend naar zijn eigen identiteit, te vrezen omdat je het als mens nooit goed doet, hunkerend naar liefde van de mens, verbolgen als hij deze niet naar wens ontvangt, een geweldenaar, eindeloos met de mens marchanderend, wraakzuchtig, dreigend met de gruwelijkste straffen, vergeetachtig en ongeduldig, partijdig, jaloers en wreed.⁵²

Wat al deze boeken gemeen hebben, is dat ze volledig varen op de beelden van de antropomorfe goden van het Eerste Testament. Waar de orthodox-protestantse theologie sterk is in het gladstrijken van de oneffenheden der tegenspraak en wegstrijken van onethische bijbelse uitspraken over God, stellen de bedoelde 'biografen' deze juist met graagte in het licht. De auteurs gaan zeer consequent

⁵¹ Onder orthodoxie verstaat men gemeenlijk de kerkleer zoals deze door de eerste zg. oecumenische concilies werd vastgesteld en die in de rooms-katholieke kerk en veel protestantse kerken voor bindend geldt. Voor de protestantse orthodoxie komt daar nog bij dat ze gelooft dat de Bijbel Gods onfeilbaar Woord is. Soms wordt dit tegenwoordig afgezwakt tot 'betrouwbaar Woord'; dat opent wel de weg tot ruimere interpretatie van de Schrift, maar opent tegelijk deuren tot velerlei uitleg: wát is dan betrouwbaar, en wat niet? De kern is betrouwbaar, zegt men dan, de hoofdzaak, maar wat die hoofdzaak is, wordt verschillend beoordeeld. Wanneer ik van orthodoxie spreek, doel ik primair op het eerste aspect, maar toch ook wel op het tweede. Dit aspect ontbreekt overigens zoals we nog zullen zien ook in rooms-katholieke kring niet geheel.

⁵² Het eerste van dit type boek was van Franco Ferruci *De schepping: autobiografie van god*, 1989. Het was een weinig bevredigende roman met een te hoog gegrepen opzet; het deed wel de zwakte van veel godsdienstigheid goed uitkomen. Door de nieuwigheid van het idee kreeg het boek veel publiciteit. Vijf jaar later verscheen: Erik van Ree *God*, 1994. Hij las de Bijbel als een sluitende biografie van God en als ware het een kasregister: een boek zonder enig gevoel voor poëzie of symboliek en geschreven zonder enige kennis van de godsdienstgeschiedenis. Daarna kwam Jack Miles met *God: een biografie*, 1996. Dit boek gaf blijk van grote eruditie. Miles leest de Bijbel nauwkeurig en als ware het een literair werk. God heeft een meervoudige persoonlijkheidsstructuur, kampt met innerlijke spanningen en reageert wisselend op het menselijke handelen. Het boek is een meesterwerk. Dan komt Erik van Ree met *De mensenhater: leven en sterven van de Bijbelse god*, 1997. Hij beschrijft God als een manisch-depressieve figuur die zich laat leiden door gekrenkte trots en blinde woede. Kennis van de Bijbel-wetenschappen en godsdienstgeschiedenis is opnieuw pijnlijk afwezig. Tenslotte kwam Adolf Holl met *De linkerhand van God: een biografie van de Heilige Geest*, 1997. Een boek dat getuigt van vooringenomenheid en een onevenwichtige structuur heeft; de auteur loopt de lezer door voortdurende ironie onophoudelijk voor de voeten.

tewerk en volgen de Bijbel op de voet. De minst geslaagde boeken van dit genre vallen met hun omgekeerde orthodoxie op door een gênant gebrek aan fantasie, en men ziet dan hoe die *Konsequenz zum Teufel führt*, soms zelfs letterlijk: God wordt een demonische figuur.

Dat is ook precies het verwijt dat de rigide protestantse orthodoxie vaak te inkasseren krijgt: het levert een karikatuur op van het begrip dat de weldenkende mens zich van God vormt. Er is een zekere overeenkomst tussen het lezen van de Bijbel en van poëzie: je kan er alleen wat mee als je beschikt over een zekere verbeeldingskracht: neem je de tekst letterlijk, dan krijg je vaak volstreckte onzin. Zinspelend op een beroemd boekje van Dorothee Sölle kan men van orthodoxie zeggen dat haar fantasie omgekeerd evenredig is met haar gehoorzaamheidsgehalte; naarmate de gehoorzaamheid aan de kerkleer, aan het kerkelijk gezag of aan de Bijbel groter is, neemt het vermogen tot oorspronkelijkheid af. Orthodoxie in haar extreme vormen is te karakteriseren als een gebrek aan fantasie. Wie gewend is de Hl. Schrift metaforisch te lezen, kan door sommige van de bedoelde 'biografieën' gekwetst raken in zijn hang naar goedheid, waarheid en schoonheid.

Religie kent volgens mij tweeërlei gerichtheid: de religieuze of gelovige mens kijkt naar de werkelijkheid in haar zichtbare aspecten en zoekt naar kennis van wat de zichtbare werkelijkheid teboven gaat. Tevens richt hij de blik naar binnen. Beide blikrichtingen kunnen hem God openbaren, want God is in alles. We kunnen hem ontmoeten in de ogen van een kind, in de vitaliteit en de levenslust van jonge mensen, in de denk- en daadkracht en levensmoed van volwassenen, in de overgave van een stervende, in elke bloeiende bloem, in het zonlicht op de snelstromende rivier, in de kleuren aan de avondhemel, in muziek, in schilderkunst en bouwwerken, in literatuur en heilige boeken. In alle schoonheid en levenskracht ontmoeten we God, en ook, maar anders, in lijden en dood. Maar belangrijker nog voor onze godskennis is dat we de blik naar binnen wenden en hem daar weten te vinden. Religie, schreef Tjeu van den Berk in zijn bijzondere boek *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*, is niet het geloven van waarheden of historische feiten, maar innerlijke ervaring. Volgens hem werden in de eerste eeuwen jonge christenen nog geschoold in symbolisch bewustzijn en geloofservaring, dus in het geheim van je eigen ziel. Daar was, zegt hij, ook Jezus op uit, en dat was aanvankelijk ook de weg van het christendom. Wie binnen- en buitenwereld op elkaar betreft en een spel met elkaar laat aangaan, wantrouwt elke waarheid van buitenaf zolang zijn innerlijk die niet bevestigt.

Het spreken over God als een persoonlijk wezen

Wanneer men God een Persoon noemt en daarbij meent de connotaties die dit eeuwenlange woordgebruik in het begrip heeft ingeslepen buiten werking te kunnen stellen, begaat men een vergissing. 'Persoon' is natuurlijk een beeld, maar wel een gesneden beeld, waarvan de Heer zegt, dat het hem een gruwel is. Ook dit is beeldspraak. Het betekent, dat je zulke beelden beter niet kan gebruiken. En als

je ze toch gebruikt, kun je ze maar het best onmiddellijk weer terugnemen, zoals Paula Copray doet in een citaat dat ik straks geef. 'God is een Persoon' afzakken tot 'God is een persoonlijk wezen'⁵³ verandert daar niets aan. Het is dezelfde weg die Kuitert bewandelt; het verschil met Crul is echter dat Kuitert zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke inhoud blijft, terwijl Crul meent dat hij de term van een totaal nieuwe inhoud kan voorzien. Ik geef een voorbeeld van Kuiterts werkwijze.

In zijn *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* (10e dr. 1992) schrijft hij op blz. 53: "God moet om God te zijn, toch minstens zijn schepsel wezen, Hij moet minstens kunnen wat wij kunnen. [...] Wat karakteristiek is voor mensen is dat ze toegerust zijn voor communicatie. Ze kunnen denken, voelen, willen, plannen maken, reageren [...], zich uiten [...]. Dat alles tezamen noem ik het persoonachtige van mensen. [...] Welnu, het zou vreemd zijn als God, de schepper van mensen-als-personen, niet ook Zelf minstens persoonachtig zou zijn, in staat om te willen, plannen te hebben, te reageren op situaties en gebeurtenissen [...]. Ik gebruik niet het woord 'persoon', het lijkt me een te hachelijke terminologie. [...] God is niet een uitvergroot mens, ook al zijn de metaforen waarmee we over God spreken, op het menselijk doen en laten geïnspireerd." Als consequentie van het persoonachtige van God noemt hij dat God een God is die aangeropen kan worden: "Heel het netwerk van de christelijke geloofstraditie, alle christelijke theologie en geloofsverantwoording die we maar kunnen bedenken, dient nergens anders voor dan om uit te leggen dat God een God is die aangeropen kan worden."

Ik zie vier overeenkomsten tussen Crul en Kuitert: 1. beiden willen eraan vasthouden, dat God een soort Persoon is; 2. beiden zwakken dit woord graag af omdat ze de bezwaren ervan inzien; 3. beiden stellen dat God toch minstens het menselijke moet omvatten (niet in Ben Cruls artikel, maar mondeling geuit!); 4. beiden leggen verband tussen het persoonlijke in God en onze communicatie met hem.

Het vierde punt kom ik ook tegen in een katern van het weekblad Hervormd Nederland (HN, LV 46, 20 nov. 1999), dat de titel *Alternatieven voor het theïsme* draagt en waarin Paula Copray opmerkt dat Whitehead God als een Persoon ziet. Zij vervolgt dan: "Het is de mooiste naam die we voor God kunnen bedenken en die ons het best helpt om een relatie met God aan te gaan. Maar ook dit beeld is onaf. Nooit mogen we vergeten dat al ons spreken over God gestamel is. Als we denken precies te weten wie God is en die kennis dwingend aan anderen voorschrijven, zitten we op de verkeerde weg. Zo'n God moeten we doden. Gods sporen staan in onze werkelijkheid gedrukt. Die sporen doen ons vermoeden wie

⁵³ De artikelen van mijn vriend Ben Crul en mij vinden hun oorsprong in gesprekken in onze Rijswijkse Profil-kring (Profil = procesfilosofie). Ben Crul stelde hier bij herhaling: "God is een Persoon". Het riep bij mij telkens, op onbegrip stoelende, tegenspraak op, en omdat het onmogelijk leek een zo ingewikkelde kwestie in een mondelinge discussie tot een bevredigend slot te voeren, vroeg ik hem zijn visie op schrift te stellen, zodat ik erop kon ingaan. In zijn artikel in *GAMMA* jrg. 6 nr. 4 zwakte hij zijn oorspronkelijke stelling af.

God is, maar ze zijn God niet. Gods beeld zal nooit geheel onthuld worden. God onthult zich in de verhulling: in deze werkelijkheid, in situaties, in ons."

Afgezien van de eerste woorden kan ik dit citaat volledig onderschrijven. We kunnen geen 'statements' over God doen. Als we stellingen over God gaan verdedigen, vangen we God in onze ratio.

Het communicatiemotief

Voor mij zijn er mooiere namen voor God dan 'Persoon'. Met hem communicerend ervaar ik hem niet als Persoon; wat ik ervaar, is Aanwezigheid. Aanwezigheid van wat of van wie? Ik zou het niet weten. Ik verbind het met het begrip 'God', en ik noem het ook vaak God, maar ik denk dat, als wij ons openstellen voor die Nabijheid, een geestelijk krachtenveld op ons inwerkt waarin hij aanwezig is omdat nu eenmaal alles in God is (pan-theon, waarvan pan-en-theïsme is afgeleid). Mijn religieuze ervaringen spelen zich af in een 'wolk van niet-weten'.⁵⁴ Ook ik zeg vaak 'u' en 'jij',⁵⁵ maar voor mij rijst dan niet het beeld van een Persoon op, en ik weet met dit beeld dan ook absoluut geen raad. Misschien vindt men dit een vreemd verhaal, maar heeft men dan nooit kennis genomen van het werk van mystici als Eckhart?

Wanneer men God als Persoon ervaart, is dat m.i. toe te schrijven aan beeldvorming die in de hand wordt gewerkt door twee factoren. De eerste is de traditie en de cultuur waarin wij leven. De tweede is dat het om persoonlijke ervaringen gaat, iets wat bij uitstek iets van onszelf is, iets intiems van onze eigen persoon; het 'u' komt dan uit ons eigen persoon-zijn voort; het beweegt zich naar de ervaren Nabijheid, die we dan geneigd zijn als Persoon te zien, doordat dit zich probleemloos invoegt in onze voorstellingswereld. Het persoonlijke van God ligt in ons eigen persoon-zijn. Wanneer we los van onze ervaring menen van God te kunnen zeggen dat hij een Persoon is, zijn we bezig een beeld van hem te snijden uit stoffelijk materiaal.

"Op de weg naar God beginnen de woorden ons te ontvallen," schrijft André Zegveld in zijn inleiding tot *De wolk van niet-weten*, en hij citeert Pseudo Dionysius wanneer deze over God opmerkt: "Hijzelf is aan de overzijde van geest en zijn, en enkel door het niet-kennen en niet-zijn heen is Hij kenbaar; [...] de totale onwetendheid is het weten omtrent Hem die boven alle weten verheven is."

⁵⁴ *De wolk van niet-weten, The cloud of unknowing*, is een beroemd mystiek werk uit de tweede helft van de 14e eeuw. De schrijver is onbekend. Vaak werd Juliana van Norwich genoemd als auteur, maar dat schijnt onterecht te zijn. Het boekje legt de nadruk op Gods onkenbaarheid, "op het niet-weten als de enig mogelijke wijze van weten, waardoor wij iets van God kunnen kennen" lezen we in de inleiding van André Zegveld tot de tweede druk in de serie 'Spiritualiteit' dl. 6

⁵⁵ Ik was een jaar of tien toen ik in een gezin een tafelgebed beluisterde dat een waar smeekgebed was en waarin God werd aangesproken met 'jij' en 'jou'. Het langdurige gebed werd gekenmerkt door eerbied en grote innigheid. Het was een late uitloper van een oude bevindelijk-protestantse traditie, van het bestaan waarvan ik pas vele jaren later hoorde. Er is, lijkt mij, niets tegen om in persoonlijke communicatie met God 'jij' en 'jou' te zeggen.

De kennis van God, vervolgt Zegveld, ontstaat uit onkunde. "Want onkunde wil zeggen dat wij uitstijgen boven hetgeen ons verstand kennen kan.[...] Liefde die ver-eent maakt ziende, zonder te begrijpen, omdat woorden ontbreken binnen de ervaring van aanwezigheid."

Graag erken ik dat godservaringen zich ook zó kunnen voltrekken dat daarbij, ik zei het al, het beeld oprijst van God als Persoon. Maar het rechtvaardigt niet de *statement* 'God is een Persoon' (of 'een persoonlijk wezen'), want dat ontkent dat godservaringen zich ook beeldloos kunnen voltrekken.

Het antropomorfe godsbeeld in afgezwakte vorm

Kuitert wil niet gezegd hebben dat God een uitvergroot mens is. Toch begint hij zijn redenering dat God persoonachtig is bij de mens, want God is persoonachtig omdat hij in bepaalde opzichten op de mens lijkt ("in staat om te willen, plannen te maken," etc.). We hebben hier het dilemma waar ik in GAMMA (jrg. 6 nr. 5) op wees: is de mens het beeld van God of vertoont in de menselijke voorstelling God het beeld van de mens? Kuitert en Ben Crul willen aan het oud-kerkelijke beeld dat God een Persoon is niet vasthouden, maar het loslaten willen ze evenmin, daarvoor is hun de traditie te sterk. Zo komen beiden tot een afzwakking. Afzwakkingen werken echter niet.

Een extra bezwaar is daarbij, dat ze de eigen positie verzwakken en ergernis wekken: de lezer of hoorder weet niet meer waar hij aan toe is. God is geen Persoon, maar een persoonlijk of persoonachtig wezen, maar als je dan de toelichting leest, is hij voluit een Persoon, zij het dan zonder het 'almachtige en dwingende' van het orthodoxe godsbeeld. Maar dat is toch niets nieuws? Wanneer aanhangers van het klassieke godsbeeld dit beeld verwoorden, sluiten zij toch ook alle eigenschappen uit waarvan zij vinden dat ze niet bij God passen? Dan gaat het bij hen toch ook om een 'persoonlijk wezen' al formuleren zij het anders? Waarom mag God in het laatste geval dan wel een Persoon heten en in het eerste niet? En als hij misschien in beide gevallen 'een persoonlijk wezen' mag heten, wat is er dan nog voor reden om die onbegrijpelijke stap van 'Persoon' naar 'persoonlijk wezen' te maken? Hangt het dan van het soort attributen (eigenschappen) af of God een Persoon is of een persoonlijk wezen?

Dat afzwakkingen ergernis wekken, realiseerde ik mij toen ik een lezing beluisterde van de filosoof Herman Philipse, die in 1995 zijn *Atheïstisch manifest* publiceerde. Met christenen is het moeilijk discussiëren, zei hij zo ongeveer; als je een redelijke discussie met hen aangaat en hun standpunt blijkt daarbij niet houdbaar, dan trekken zij zich terug op een minder ver reikende stelling; en als ook die niet houdbaar blijkt, dan komen ze met weer wat anders. Ik denk dat deze constatering juist is. De redelijke kant van het geloof, die ik de filosofische noem, moet het vaak afleggen tegen rationele kritiek, en uit het gemak waarmee men dan terugvalt op andere rationele argumenten en uiteindelijk als het moet op geloofs-, d.w.z. niet-rationele argumenten, blijkt dat geloof van een andere orde is dan

rationaliteit; het is kennis van het hart, die als zodanig geen rationele bewijskracht bezit. Gelovigen gaan er vaak te gemakkelijk van uit dat de rationele kant van hun geloof zich meten kan met de rationaliteit van een geharnaste en intelligente tegenvoeter. Tegen weldoordachte kritiek leggen zij het dan af, waarna zij, te laat om nog iets van belang te kunnen bijdragen tot de discussie terugvallen op de niet-rationele, maar wezenlijke kant van hun geloof. Hun gesprekspartner heeft dan al afgehaakt.

Hoe is God te kennen?

Naar mijn inzicht is God onpersoonlijk of bovenpersoonlijk bewustzijn en derhalve door ons niet te begrijpen: wij kunnen niet weten 'hoe hij in elkaar steekt'. We kunnen hem wel ervaren, maar dat is wat anders. Het geeft ons ervaringskennis van hem, maar geen kennis zonder meer. Als hij onpersoonlijk is, wil dat - hier ga ik dus een andere weg dan Kuitert en Ben Crul - geenszins zeggen dat persoonlijke communicatie met hem niet mogelijk is. De mens communiceert met God in zoverre hij dit als communicatie ervaart. Dat God met ons communiceert, kun je alleen zeggen wanneer je tegelijk zegt dat dat beeldspraak is. God is de Grond van mijn bestaan, mijn Diepste Wezen, de lucht die ik inademen en het licht dat mij doorstraalt - God is in mij en ik ben in God. Hij is niet een 'Iemand' die van buitenaf of zelfs van binnenuit met mij communiceert.

Zeggen dat God een Persoon is (of een persoonlijk wezen, daar is geen significant verschil tussen), suggereert dat wij beschikken over een kennis omtrent hem die we niet hebben. Wie er zo tegenover staat, leest Whitehead anders dan Ben Crul doet. Aan deze filosofische aspecten wil ik mijn slotartikel wijden.

Naschrift redactie: *De religieuze betekenis die het begrip persoon voor Teilhard de Chardin heeft is ten zeerste verwant met de betekenis van per-sonare (doorheen klinken), die in het comparatief nr. 4 door Wim van Eyden in het volgende nummer van GAMMA wordt verduidelijkt. Hier volgt een citaat uit het werk van Teilhard:*

*- Als de wereld rijp was in onze zielen, zouden wij in onze volheid evenwicht en rust moeten vinden. Wij zouden onszelf moeten kunnen omcirkelen. Maar juist integendeel ontsnappen wij in feite steeds aan onszelf in de poging onszelf te bezitten. Wat wij tenslotte in onze **persoon** beminnen is altijd 'een ander' vóór ons uit [...] de eenheid heeft ons mensen gemaakt door - onder leiding van een denkende gees - de verwarde vermogens van de materie te organiseren. Zij gaat ons ook tot supra-mensen' vormen door ons elementen te maken die onderworpen zijn aan een of andere hogere ziel. De eenheid aan de binnenkant heeft ons tot nu toe gepersonaliseerd. Thans is het de eenheid aan de buitenkant die ons gaat 'supra-personaliseren'. (Ruimtegebrek noodzaakt te verwijzen naar dl. 13 van de Bibliotheek TdC blz.49-93. Graag reacties hierop in het volgende nummer!)*

ONTWAPENING EN VEILIGHEID

Een visie op de rol van de WCRP

Rede, uitgesproken op het 7e Wereldcongres van World Conference on Religion and Peace (WCRP) van 25-29 nov. '99 te Amman, door 'honorary president' Edy

Korthals Altes

Ontwapening heeft altijd hoog op de agenda gestaan van de WCRP. Ja, het is zelfs zo, dat de WCRP is ontstaan vanuit een diep gevoeld gemis aan steun voor ontwapening van de overheid en de religies. De nucleaire bewapeningswedloop stond centraal in de allereerste paragraaf van de Verklaring van Kyoto (1970). Vanaf die tijd heeft de WCRP in het merendeel van haar vergaderingen hoge prioriteit gegeven aan de kwesties rond bewapening en veiligheid. Erkend echter moet worden, dat dit in de laatste jaren niet het geval was. In de afgelopen 5 jaar is de nadruk duidelijk komen te liggen op conflictoplossing en pogingen tot verzoening. De afgrijpselijke tragedies, die zich in Bosnië, Sierra Leone, Kosovo en elders op de wereld hebben afgespeeld maakten het direct noodzakelijk, dat interreligieus een inspanning werd geleverd om een basis te scheppen voor samenleven. Terwijl ik deze indrukwekkende inspanningen volledig steun, denk ik eigenlijk dat het opnieuw tijd wordt om meer aandacht te schenken aan de kwesties van ontwapening en veiligheid. Ik hoop dan ook, dat de middelen beschikbaar zullen komen die noodzakelijk zijn voor het functioneren van de SDCS (Standing Commission on Disarmament and Security). Zeker, de inspanningen van de WCRP op het terrein van conflictoplossing en verzoening moeten doorgaan. Maar laten we nooit vergeten, dat voorkomen beter is dan genezen. Vandaar de relevantie van de activiteiten, die de WCRP ontwikkelt ter voorkoming van gewelddadige conflicten. Het werk van de SDCS moet in deze context worden gezien, samen met andere programma's op het gebied van vredesopvoeding en economische ontwikkeling. Dit is thans echt van cruciaal belang. Laat ik duidelijk zijn: Er zal geen sprake kunnen zijn van samen leven in het komende millennium, tenzij wij erin slagen een beslissende stap vooruit te doen op het gebied van ontwapening en veiligheid.

Waarom? Het ziet er allesbehalve rooskleurig uit wat betreft ontwapening en veiligheid. Voor de meeste regeringen schijnt nog steeds de hoogste wijsheid te zijn: Wie vrede wil, bereide zich voor op de oorlog. De consequenties zijn rampzalig: buitensporige uitgaven voor militaire doeleinden en onvoldoende middelen om de oorzaken van conflicten uit de wereld te helpen. De belangrijkste kernwapenstaten (Nucleair Waepon States - NWS) beschouwen nucleaire wapens nog steeds als van wezenlijke betekenis voor hun veiligheid. Zij zijn zelfs van plan deze voor onbepaalde tijd te handhaven en ze zijn bereid ze ook in een scala van scenario's te gebruiken. Op dit moment heeft men nog de beschikking over om en nabij 35.000 kernwapens (waarvan ± 5000 direct inzetbaar).

De onderhandelingen over nucleaire ontwapening zijn in een impasse geraakt. De besprekingen over het verdrag tot stopzetting van de productie en verspreiding van kernwapens (Non Proliferation Treaty - NPT) zijn onder grote druk komen te staan nu de senaat in de VS het verdrag tot een algemeen verbod op het testen van kernwapens heeft verworpen en de beslissing van de Russische Federatie en van China om dit nonproliferatieverdrag mede te ondertekenen is uitgesteld. De modernisering van kernwapens wordt actief voortgezet. Dit geldt ook voor het dynamische proces van de ontwikkeling van nieuw militair vernietigingstuig. Er zal zelfs een volledig nieuwe dimensie van oorlogvoering in de ruimte worden toegevoegd aan de reeds bestaande van het land, de zee en de lucht. Dit programma onder de eufemistisch klinkende naam 'Ballistic Missile Defense Programme' (verdedigingssysteem met ballistische raketten - *red.*), waaraan in de VS met grote voortvarendheid wordt gewerkt, moet het in de toekomst mogelijk maken oorlogen in de kosmische ruimte uit te vechten. Verondersteld wordt, dat diegenen die de ruimte begeersen elk conflict, waar ook ter wereld, zullen beslissen...! Het moet niet uitgesloten worden geacht, dat enkele van deze technologieën niet louter om defensieve redenen zullen worden ontwikkeld, maar tevens om offensieve. De deur wordt wijd opengezet voor de besteding van enorme geldbedragen aan een spectaculaire en risicovolle onderneming, die de veiligheid van de mens en het mensdom niet zal vergroten, maar precies het tegenovergestelde zal bereiken. Over de prijs die de politiek hiervoor betaalt, hoeft men zich helemaal geen illusies te maken. De verovering van de ruimte zal tot groeiend wantrouwen tussen de grote mogendheden leiden, met het risico dat het verdrag tegen kernwapens (ABM-treaty) wordt ondermijnd.

De rol van de WCRP

Enige bescheidenheid over deze rol is gerechtvaardigd. Tijdens onze eerste Assemblee in Kyoto in 1970 werd grote bezorgdheid uitgesproken over het enorme bedrag van \$ 600 miljard dat wereldwijd aan militaire uitgaven werd besteed. Thans - en dat nota bene *na* beëindiging van de koude oorlog - zijn deze uitgaven met meer dan 50% gestegen. De gevestigde belangen, die elke vermindering van de militaire bestedingen tegenhouden, zijn werkelijk erg machtig. Deze macht is zelfs aanzienlijk versterkt sinds de fusies, die kortgeleden met name in de Atlantische regio in de wapenindustrie plaatsvonden. Enorme nieuwe combinaties zijn erdoor ontstaan, waarin militaire en civiele sectoren tot één corporatie zijn samengevoegd, die in staat zal zijn meer invloed dan ooit tevoren uit te oefenen op de acquisitiepolitiek.

Maar dit alles is voor de WCRP beslist geen reden om hierin te berusten, integendeel. De WCRP is tenslotte geen actiegroep, maar een organisatie die haar inspiratie ontleent aan de meest fundamentele bron in het leven van de mens: de religie. Zoals wij hier samen zijn, afkomstig uit verschillende geloofstradities, delen wij een diep respect voor het mysterie van het leven. Diep in ieder van ons fluistert een Stem over vrede, rechtvaardigheid, mededogen en verzoening. Als de

gelovigen van de verschillende wereldgodsdiensten in elk van onze landen werkelijk hun hart en geest zouden openen voor deze Stem, zouden we de weerstand van de machten die gericht zijn tegen vrede en rechtvaardigheid kunnen overwinnen. Geleid door het geloof gebruikte David een paar kiezelstenen om Goliath te verslaan. Zo zouden wij samen met geloof, moed en enige intelligentie de gigantische machten kunnen overwinnen, die nu het overleven van de mensheid in gevaar brengen. Alvorens nu enige concrete suggesties te formuleren voor acties door de SDCS, zou ik graag drie algemene overwegingen aan deze Assemblee willen voorleggen.

1 - De noodzaak van een radicale herziening van het veiligheidsconcept

In weerwil van alle regeringsverklaringen dat zij eindelijk de voordelen hebben ontdekt van een nieuw, ruimer gedefinieerd veiligheidsconcept zien we hun politiek weerspiegeld door een oude manier van denken. Dit blokkeert elke vorm van reële vooruitgang op het gebied van ontwapening.

'Ontwapening' en 'veiligheid' zijn nauw met elkaar verbonden. Zonder ontwapening zal er geen veiligheid zijn en zonder besef van veiligheid is er weinig hoop voortgang te boeken op het gebied van ontwapening. De klassieke doctrine: "Wie vrede wenst, bereide zich voor op de oorlog!" wordt nog steeds maar al te graag gebruikt om buitensporige militaire uitgaven en een heleboel andere zaken te rechtvaardigen. Twee keiharde feiten worden daarbij over het hoofd gezien: het onmetelijke potentieel aan vernietigingskracht, dat de afgelopen 50 jaar is ontwikkeld, en de steeds groter wordende kwetsbaarheid van onze moderne samenleving. Echte veiligheid kan niet langer worden gewaarborgd met militaire middelen. De verworvenheden van wetenschap en technologie maken het - in het bijzonder sinds de productie van de atoombom - noodzakelijk te kiezen voor een radicaal andere benadering, namelijk voor de omkering van de oude doctrine. Van nu af aan is er geen andere manier om de veiligheid van de mens te garanderen dan te handelen volgens het eenvoudige principe, dat luidt: "Indien je de oorlog wilt voorkomen moet je je voorbereiden op de vrede." Precies dus het tegenovergestelde van wat we nu doen. Door de nadrukkelijke militarisering verbreiden we wantrouwen en worden conflicten aangewakkerd. Er vindt thans een ontzaglijke verspilling van schaarse middelen voor militaire doeleinden plaats, terwijl tegelijkertijd de vredesinspanningen worden verwaarloosd. Realiseren we ons wel, dat de hoofdoorzaak van gewelddadige conflicten met slechts een fractie van het totale defensiebudget zou kunnen worden aangepakt? Natuurlijk heeft men gelijk, als men stelt, dat er behoefte aan wapens is, zolang staten zich onveilig voelen. Zeker, aan de basisbehoefte aan veiligheid moet worden voldaan. Vandaar ook het belang, dat moet worden gehecht aan Internationale Instellingen, regionale overeenkomsten en een internationale politiemacht onder het gezag van de VN. Maar laat ik nog een paar woorden zeggen over de veiligheid thans. De veiligheid in de wereld wordt niet alleen fundamenteel bedreigd door militaire inspanningen, maar evenzeer op andere gebieden die van levensbelang zijn voor de ontwikkeling van de mensheid. Veiligheid ontbreekt ook, wanneer een land dreigt te worden

berooft van zijn eerste levensbehoeften, zoals water en voedsel, of bedreigd wordt door grootschalige migratie als gevolg van oorlog, rampen en ellende. Een ander aspect van veiligheid hangt samen met de voortdurende vernietiging op grote schaal van ons natuurlijk milieu door de nietsontziende exploitatie van de grondstoffen op onze planeet en door militaire activiteiten. Als de mens - vooral in de hoogontwikkelde landen - niet snel zijn productie- en consumptiepatronen verandert, zal er een wereldwijde milieuramp plaatsvinden die elk gesprek over veiligheid tot een schijnvertoning maakt!

Het traditionele veiligheidsconcept (dat zich beperkt tot zuiver militaire zaken) zou derhalve opnieuw moeten worden gedefinieerd en verruimd, zodat het ook economisch-sociale en milieu-aspecten omvat. Veiligheid zou in onze moderne tijd moeten berusten op een concept, waarin het militaire aspect slechts een deel is van een goedgeïntegreerde vredespolitiek, die een breed scala aan gebieden omvat (politieke, economische, sociale, ecologische, culturele). Het militaire aspect moet niet langer overheersend zijn, maar ondergeschikt blijven aan het allesbepalende doel van de bescherming van leven in een bedreigde wereld. In deze tijd van hoogontwikkelde militaire technologie is het absoluut van levensbelang, dat men er meer en meer van doordrongen raakt, dat oorlog als instrument voor het oplossen van conflicten moet worden afgeschaft. Vandaar de betekenis van conflictpreventie en de directe noodzaak om effectieve instrumenten en procedures te ontwikkelen om conflicten op te lossen. De huidige nadruk die gelegd wordt op het ontwikkelen van steeds geavanceerder wapentuig staat daarom in geen enkele verhouding tot de behoeften van onze tijd. De godsdiensten - die met recht van spreken de eerbied voor het leven uitdragen - zouden een fel pleidooi moeten houden ten gunste van deze radicale herwaardering van het veiligheidsconcept.

2. De militaire uitgaven wereldwijd

Het is bijzonder onthullend gezien het vorige punt om de huidige hoogte van de militaire uitgaven te vergelijken met de inspanningen van regeringen om de actuele oorzaken van de wanhopige en conflictueuze situaties te beëindigen, waarin zich een aanmerkelijk deel van de mensheid bevindt. De militaire uitgaven zullen - nadat er enkele jaren op is bezuinigd - weldra het topbedrag van de koude oorlog overstijgen en het niveau van \$ 1000.000.000.000 (duizend miljard dollar!!) bereiken. Deze buitensporige verspilling van middelen staat de doeltreffende oplossing van de voornaamste oorzaken van conflicten in de weg. Zelfs een bescheiden reductie van de militaire uitgaven met 6 à 7 % zou volgens de UNDP (United Nations Development Programme) genoeg zijn om een einde te maken aan de honger in de wereld en te voorzien in de basisbehoeften aan water, gezondheidszorg en onderwijsvoorzieningen van ongeveer éénvijfde van de wereldbevolking.. In plaats van de belangrijkste noden van de mensheid te lenigen en aldus een belangrijke oorzaak weg te nemen van gewelddadige conflicten, hebben regeringen de neiging om te bezuinigen op ontwikkelingshulp, terwijl ze

tegelijk de defensiebegrotingen verruimen. Een juist gevoel voor prioriteiten is totaal zoek! Het huidige accent op militaire bestedingen is in flagrante tegenspraak met de eisen van onze tijd. We leven werkelijk in een paradoxale situatie, waarin uitzonderlijk hoge militaire uitgaven niet leiden tot meer veiligheid, maar juist tot een grotere onveiligheid. De religies zouden een gemeenschappelijk standpunt moeten innemen over de bezuiniging op militaire budgetten (5% per jaar gedurende een periode van 10 jaar?). Het overleg, dat thans in verscheidene parlementen wordt gevoerd over de verhoging van het militaire budget zou moeten worden geplaatst in deze wereldwijde context.

3 Een wezenlijke uitdaging voor de godsdiensten

Maar appel op regeringen inzake ontwapening zal aan geloofwaardigheid inboeten als de godsdiensten zelf niet een uiterste poging ondernemen om een einde te maken aan praktijken van onderlinge intolerantie. De rol van de godsdiensten in gewapende conflicten is vaak erg dubbelzinnig. Zij waren niet alleen het slachtoffer van manipulatie, niet zelden stonden zij zelf aan de oorsprong van een gewelddadig conflict. Het is echter evenzeer waar, dat godsdiensten een constructieve bijdrage zouden kunnen leveren aan het voorkomen en de oplossing van conflicten, indien zij het aanzienlijke vredespotentieel zouden mobiliseren, waarover zij ieder voor zich beschikken. Hun rol zou in het komende millennium niet alleen van beslissende betekenis kunnen zijn voor het voorkomen van conflicten, maar tevens voor het moeilijke verzoeningsproces erna. Er zou daarom een krachtige verklaring moeten komen, die de ferme belofte van de godsdiensten onderstreept om een nieuw tijdperk van gezamenlijke vredesinspanning binnen te gaan. Staande aan de vooravond van het volgende millennium zouden de godsdiensten moeten benadrukken, dat ze vastbesloten zijn over te gaan van confrontatie tot daadwerkelijke samenwerking! Vooral op het gebied van ontwapening en veiligheid ligt een kans voor een wereldomspannende actie ten behoeve van ons aller samenleving. Of, om het te vertalen in de woorden van één van onze voorzitters, professor Hans Küng: "Er zal geen vrede zijn tussen de volkeren zonder vrede tussen de godsdiensten".

(Er volgden enige concrete aanbevelingen van de WCRP voor actie, waarna de spreker afsloot met de woorden:)

In 1968 verklaarden de Nederlandse katholieke bisschoppen: "Het zoeken naar vrede betekent het werken aan vrede een echte plaats geven, niet alleen als een vrome wens in onze harten en op onze lippen, maar in onze gedachten, in onze afweging van belangen, in ons werk voor onderwijs en opvoeding, in onze politieke overtuigingen, in ons geloof, in ons gebed en ... in onze financiële huishouding". Op de godsdiensten in de wereld rust de zware verantwoordelijkheid een wegwijzer te zijn en niet achterop te raken.

Pro-GAMMAatjes

- **Uit het Cursusprogramma van de Woodbrookers 2000 aanbevolen:**
Cursus nr. 1: 'Joodse spiritualiteit'. Drs. Carola de Vries Robles, psychologe en docente verzorgt deze cursus. Zij is sinds 1978 leerling van rabbi Zalman Schachter Shalomi, lid van Aleph, de joodse vernieuwingsbeweging in Amerika en heeft het platform voor joodse inspiratie en vernieuwing (Ruach Chadashah) in Nederland opgericht. Carola wordt vergezeld door de zangeres Nawah Tehila uit Israël. Van vrijdag 11 februari om 19.30 uur tot zondag 13 februari na de lunch.
- **cursus nr. 2: "Moeten, kunnen, willen - Waarden, normen en deugden als pijlers van een leefbare samenleving."** In deze cursus zal prof. dr. J.M.M. de Valk, wijsgerige sociologie, een inleiding houden over het onderwerp **"Van plichtethiek naar deugdenethiek"**. Daarnaast zal de ethische kwaliteit van 'respect' belicht worden. De deelnemers zullen actief bij het onderwerp betrokken worden. Van 25 febr. om 19.30 uur tot zondag 27 febr. na de lunch.
- **cursus nr. 3: "De mens als verhaal"** - wordt gegeven door Bert Bos, docent Nederlands en Levensbeschouwelijke Vorming. Daarnaast werkt hij als persoonlijk begeleider volgens de inzichten van Jung en de Imaginatie. Van vrijdag 10 maart om 19.30 uur tot zondag 12 maart na de lunch.
- Prijs van alle bovenstaande cursussen f 300,= (f 250,= voor leden en asp.leden). **Inlichtingen: tel. 0573-441734**
- **Uit het cursusprogramma van FOW: Algemene gegevens**
* Op negen zaterdagen per jaar verzorgen - parallel aan elkaar- vier docenten elk vier uur colleges over een vastgelegd onderwerp - * Alle cursusdagen worden gehouden in: het Vergader- en Zalencentrum "Vredenburg 19", Vredenburg 19 in Utrecht; van 10.00 tot 16.30 uur; toegang f 50,- per dag aan de zalen te voldoen. * Van de colleges zijn uitgebreidere gegevens op aanvraag beschikbaar . Inl. Jacob Boszhard 020 - 482 15 33.
FOW is een landelijke organisatie: de Stichting Filosofie Oost-West wil bijdragen aan de ontwikkeling van mondiaal denken op basis van begrip en respect en niet op basis van politieke macht, economisch gewin of westerse dominantie. . Zij streeft ernaar dat de verschillen in denken samenkomen tot een dialoog. De Stichting is levensbeschouwelijk neutraal. Info: ><http://www.filosofie-oostwest.nl/fwroos.htm><
- Speciale aandacht voor: **Thomas E.Hosinski** *'Wat gebeurt er in Godsnaam? - Een nieuwe kijk op wereld, God en religie vanuit het procesdenken van Alfred North Whitehead'* - Uitg. Kok-Agora, 320 blzz. ISBN 9039107912 - prijs f 49,90. I.t.t. vorige berichten ligt dit boek pas begin januari in de boekhandel. Maar het kan daar uiteraard reeds nu besteld worden. Een boekenbondevoor zou een mooi kerstcadeau zijn.

- Bij Agora in Nederland verscheen onder ISBN 90 391-0788-2 en bij Pelckmans onder ISBN 90 289-2741-7 Michel Meynen *'Van instinct tot intuïtie - De evolutie van het menselijk bewustzijn'* - prijs f 35,-. De auteur legt erin uit hoe de menselijke evolutie en de groei van onze hersenen nage-noeg parallel verlopen. GAMMA staat open voor uw recensies.
- **Vredespaleis, Den Haag, Zaterdag 18 december 1999**, 11.30 tot uur? Op deze symbolische plek voor vrede en recht zal de Nederlandse eindmanifestatie gehouden worden in het kader van de internationale aktie 1.000.000 kraanvogels voor vrede en nucleaire ontwapening; een grootse internationale vouwaktie voor vrede en nucleaire ontwapening. Het initiatief tot het vouwen van 1.000.000 kraanvogels komt uit Australië waar "1000 cranes peace network" sinds enkele jaren een website heeft over vrede en nucleaire ontwapening. ("Thousand Cranes Peace Network" webadres ><http://rosella.apana.org.au/~mlb/cranes/reslink2.htm><
Waarom bij het Vredespaleis in Den Haag? Op 8 juli '96 deed het Internationaal Gerechtshof uitspraak inzake kernwapens: "het dreigen met en het gebruik van kernwapens is in het algemeen in strijd is met het internationaal humanitair recht." Tevens werd uitgesproken dat kernwapens de ultieme bedreiging vormen voor de mensheid. Zie de rede voor de World Conference on Religions and Peace van **Edy Korthals Altes** op blz. 55-59.
- Balkan Peace Team zoekt vrijwilligers. BPT werkt sinds 1994 in Kosovo en Kroatie. Internationale vrijwilligers ondersteunen het werk van lokale vredes- en mensenrechtenorganisaties. Vrijwilligers werken voor minimaal een jaar op basis van zakgeld. De internationale selectiedagen vinden plaats van 7-11 februari 2000 in Amersfoort. BPT zoekt naar mensen die ervaring hebben binnen het vredes- en mensenrechtenwerk, bereid zijn om Albanees of Servisch te leren, goed Engels spreken en willen werken en wonen in een team. Meer informatie te verkrijgen via bptei@antenna.nl of tel:033-4655 395 (op woensdag) tot 20 december 1999.
- Een goede afsluiting van deze *GAMMA* is de via e-mail verspreide oproep van milieudefensie, die wij onvertaald doorgeven: ONE DAY IN PEACE in JANUARY 1st, 2000. This is a 24 hour concept where no guns are fired anywhere on earth, including on television. What if: for 24 hours, whosoever was at war in December 1999, agrees that for one whole day, no guns would be fired. The silence would be golden. What if: the television programmers of the world agreed NOT to air any programming with a violent content? At present, this ONE DAY IN PEACE concept is beginning to get further circulation. Can you spread this concept so that a possibility might become a reality? This is a 'thought wave campaign' - that is to say, the more people who grasp his thought, the more it comes into reality. ONE DAY IN PEACE, JANUARY 1st, 2000 * Pass it on! From <Trix.Kruger@milieudefensie.nl>